

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

з навчальної дисципліни «Юридична психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 р. № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
ХНУВС Протокол від 29.08.2023 р. № 2

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, канд. істор. наук, ст. наук. співр.
Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензенти:

Професор кафедри психології та педагогіки Харківського національного
університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, доцент **Наталія
МІЛОРАДОВА**

Старший викладач кафедри психології, політології та соціокультурних
технологій Сумського державного університету, кандидат психологічних наук,
доцент **Наталія ТЕСЛИК**

**1. Розподіл навчальної дисципліни за темами
(денна форма навчання)**

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 4							екзамен
Тема № 1: «Предмет, мета, задачі юридичної психології та її місце в системі наук»	10	2	2			6	
Тема № 2: «Поняття про психіку і свідомість в юридичній психології»	10	2	2			6	
Тема № 3: «Емоційно-вольова сфера особистості у системі правовідносин»	15	4	4			7	
Тема № 4: «Спілкування як засіб реалізації юридичної діяльності»	15	4	4			7	
Тема № 5: «Психологія особистості злочинця та психологічні особливості індивідуального злочину»	10	2	2			6	
Тема № 6: «Психологічні причини злочинної поведінки».	10	2	4			4	
Тема №7: «Гендерний аспект впровадження принципу рівності в реалізації юридичної діяльності»	10	2	4			4	
Тема №8: «Пенітенціарна психологія»	10	2	2			6	
Всього за семестр:	90	20	24			46	

Заочна форма навчання

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 4							
Тема № 1: «Предмет, мета, задачі юридичної психології та її місце в системі наук»	10					10	екзамен
Тема № 2: «Поняття про психіку і свідомість в юридичній психології»	10					10	
Тема № 3: «Емоційно-вольова сфера особистості у системі правовідносин»	15	2	2			11	
Тема № 4: «Спілкування як засіб реалізації юридичної діяльності»	15	2	2			11	
Тема № 5: «Психологія особистості злочинця та психологічні особливості індивідуального злочину»	10					10	
Тема № 6: «Психологічні причини злочинної поведінки».	10					10	
Тема №7: «Гендерний аспект впровадження принципу рівності в реалізації юридичної діяльності»	10					10	
Тема №8: «Пенітенціарна психологія»	10					10	
Всього за семестр:	90	4	4			82	

1. Методичні вказівки до практичних занять

Семінарське заняття №1. Предмет, мета, задачі юридичної психології

Навчальна мета заняття: визначення предмету, основної мети, задач юридичної психології

Кількість годин - 2 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Поняття, завдання, структура юридичної психології.
2. Історія розвитку юридичної психології.
3. Методи дослідження, які використовує юридична психологія, їх класифікація.

Методичні вказівки.

Юридична психологія використовує систему методів психології в цілому і постійно збагачується новими методами, розробляючи власні й запозичаючи їх в інших науках (наприклад, у юриспруденції). Ці методи можна класифікувати як по цілям, так і по способах дослідження.

Методи наукового дослідження. З їхньою допомогою досліджуються психічні закономірності людських стосунків, що регулюються нормами права, і розробляються науково обґрунтовані рекомендації для практичних працівників, які займаються проблемами захисту прав і свобод громадян.

Методи психологічного впливу на особистість у правоохоронній діяльності - це способи впливу на психіку правопорушника, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до дачі показань із приводу обставин правопорушення.

Метод надання інформації - цілеспрямоване передавання повідомлень про факти, події з метою збагачення іншої людини знаннями та задоволення його допитливості.

Зворотною стороною методу передавання інформації є її ***приховування***. Працівник правоохоронних органів, володіючи даними, що викривають правопорушника, свідка або потерпілого та свідчать про їхню брехню, не використовує ці знання до певного часу. У перелічених вище осіб складається ілюзія та хибне уявлення про справжню мету слідчого, що, у свою чергу, може породжувати переоцінку своїх можливостей та також прояви необережності зі свого боку.

Метод передачі інформації тісно пов'язаний з методом *переконання*. Необхідність взаємодоповнення цих методів завжди виникає у ситуаціях, коли після надання інформації об'єкту впливу в нього наступає стан розгублення. У цьому випадку переконання допомагає прийняттю необхідного рішення. Головними складовими переконання є інформування (розповідь), роз'яснення, доказ, спростування та бесіда.

Методи судово-психологічної експертизи (СПЕ). Судово-психологічна експертиза проводиться експертом-психологом за постановою слідчих або судових органів і повинна являти собою об'єктивне й повне дослідження окремої особистості (групи людей). Судово-психологічне експертне дослідження обмежене вимогами законодавства, що регламентує проведення експертизи. Зміст комплексу методів, використовуваних у СПЕ визначається характером правопорушення, тими конкретними завданнями, які поставлені перед експертом, віком підекспертної особи (осіб). Деякі методи СПЕ включаються в дослідницький комплекс обов'язково: бесіда, спостереження і його різновид - поведінковий портрет, аналіз матеріалів кримінальної справи, ретроспективний аналіз поведінки підекспертної особи (осіб) у досліджуваній ситуації правопорушення. Самусудово-психологічну експертизу часто називають методом дослідження особистості (групи).

Способи дослідження : спостереження, експеримент, опитування,

анкетування, інтерв'ю, бесіда, тести, контент-аналіз.

Спостереження - систематичний метод, який дотримується певної мети й проходить по заздалегідь складеному плані, з використанням спеціальних засобів, технічних пристроїв для реалізації спостереження й фіксації отриманих даних.

Заключним етапом спостереження може бути складання «поведінкового портрета». Предметом спостереження тут є поведінка дорослої людини в природних життєвих умовах. Однак дані спостереження тільки за поведінкою виявляється недостатньо для психологічного аналізу поведінки й розуміння змісту останнього. Адже поведінку людини неможливо відокремити від контексту тої ситуації, у якій воно розвертається. А це означає, що в рамках польового спостереження саме спостереження здійснюється одночасно по двох лініях: як за поведінкою людини, так і за ситуацією, у якій останнє має місце.

Елементи поведінки це підтверджують і в яких ситуаціях:

- *пантоміміка* (постава, особливості ходи, жестикуляції, загальна скутість або, навпаки, воля рухів випробуваного, характерні індивідуальної пози);
- *міміка* (загальне вираження особи, стриманість, виразність; у яких ситуаціях міміка буває особливо жвавої, у яких - скованій);
- *мовна поведінка* (мовчазність, говіркість, багатослівність, лаконізм; стилістичні особливості, зміст і культура мови; інтонаційне багатство, включення в мову пауз, темп мови).

Метод експерименту. Основні особливості експерименту полягають у наступному:

- 1) в експерименті дослідник сам викликає досліджуване їм явище, а не чекає, як при спостереженні, поки воно з'явиться;
- 2) експериментатор може змінювати, варіювати умови, за яких відбувається явище, що його цікавить;
- 3) експеримент дозволяє виявити причинні залежності й відповісти на запитання: «Що викликало зміну в поведінці?», тому що може виявити значення окремих, спеціально створених умов і встановити закономірні зв'язки, що визначають досліджуваний процес;
- 4) у результаті експерименту встановлюються кількісні закономірності, що допускають математичне формулювання. В основному саме завдяки експерименту природознавство прийшло до відкриття законів природи.

Експеримент - це «активний» метод вивчення явищ. Якщо спостереження дозволяє відповісти на питання: «Як? Коли? Яким чином?», те експеримент відповідає на запитання: «Чому?»

Опитування - це метод збору первинної інформації, заснований на безпосередньому (бесіда, інтерв'ю) або опосередкованому (анкета) соціально-психологічній взаємодії дослідника й опитуваного. Джерелом інформації в цьому випадку служить словесне або письмове судження людини.

Широке використання даного методу пояснюється його універсальністю, порівняною легкістю застосування й обробки даних. Дослідник у короткий строк може одержати інформацію про реальну діяльність, вчинки опитуваного,

інформацію про його настрої, наміри, оцінках навколишньої дійсності.

Одні із труднощів, з якої зіштовхується дослідник, що застосовує методи опитування - це забезпечення вірогідності й надійності отриманих даних. Інформація, що одержує той що опитує, носить суб'єктивний характер, тому що залежить від ступеня щирості що відповідає, його здатності адекватно оцінювати свої вчинки й особистісні якості, а також інших людей, події що відбуваються.

Опитування може бути груповим і індивідуальним; усним і письмовим.

Бесіда - це один з методів опитування, що представляє собою відносно вільний діалог між дослідником і досліджуваним (досліджуваними) на певну тему, тобто метод одержання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації. У бесіді можна виявити відносини обстежуваної особи до людей, власної поведінці, подіям; визначити культурний рівень, особливості моральної й правової свідомості, рівень розвитку інтелекту й т.п.

Під час бесіди варто зробити сприятливе враження на співрозмовника, розбудити інтерес до тих питань, які обговорюються, бажання відповідати на них. На що ж потрібно звернути увагу при налагодженні особистого контакту зі співрозмовником?

Інтерв'ю - це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди у формі «питання-відповідь».

Бесіда, як правило, не обмежена в. В інтерв'ю, людина, яка інтерв'ює «нав'язує» темп і план розмови, більш жорстко тримається в рамках обговорюваних питань. У процесі інтерв'ю певною мірою ослаблений зворотний зв'язок - той що опитує зберігає нейтральну позицію, лише фіксує відповіді, висловлення й опитуваному часто важко буває зрозуміти відношення з боку психолога до його відповідей (чи приймає він їх, чи вірить, чи розділяє такі ж погляди). Значна частина допиту в процесі проведеного слідства проходить у формі інтерв'ю.

Анкетування - це проведення опитування в писемній формі. Для цього використовується набір структурно організованих питань (анкета). Перевага даного методу полягає в можливості проведення дослідження великої групи людей одночасно й у порівняній легкості статистичної обробки даних.

В галузі юридичної психології анкетний метод застосовувався при дослідженні зародження злочинного наміру, професіограм, професійній придатності, професійній деформації слідчих і інших фахівців правоохоронної системи.

Тест - це психодіагностичний метод, що представляє собою систему завдань, пропонованих випробуваному, і визначається як стандартизований вимір й оцінка індивідуальних особливостей особистості, її станів, реакцій. Тест використовується для перевірки рівня інтелектуального розвитку, визначення ступеня обдарованості дітей, професійної придатності (наприклад, юристів); ряд тестових методів застосовується в судово-психологічній експертизі. Тест можна використовувати також для виміру соціально-психологічних особливостей груп, ступеня виразності групових феноменів.

Соціометрія - це метод дослідження міжособистісних взаємин у групі, колективі. Соціометрична техніка застосовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин з метою їхньої зміни, поліпшення й удосконалювання. За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціальної поведінки людей в умовах групової діяльності, судити про соціально-психологічну сумісність членів конкретних груп.

Разом з офіційною або формальною структурою спілкування, що відбиває раціональну, нормативну, обов'язкову сторону людських взаємин, у будь-якій соціальній групі завжди існує психологічна структура неофіційного або неформального порядку, що формується стихійно як система міжособистісних відносин, симпатій і антипатій.

Метод психологічного аналізу документів. Контент-аналіз.

При психолого-правовому аналізі встановлюються причинні зв'язки із зовнішніми й внутрішніми факторами й злочинною поведінкою, а також поведінкою потерпілого в криміногенній ситуації. Крім якісного аналізу юридичних документів, застосовуються кількісний, формалізований аналіз, виділення й обробка одиниць інформації. Найпоширенішим з них є контент-аналіз.

Контент-аналіз (аналіз змісту) полягає в тому, що його процедура передбачає підрахунок частоти (і обсягу) згадувань тих або інших значеннєвих одиниць досліджуваного тексту, а потім по співвідношенню цих частот робляться психологічні висновки.

Однією з *центральної проблеми юридичної психології* є вивчення і розкриття закономірностей юридичної діяльності. Це потребує, насамперед, встановлення психологічної структури діяльності, що дає можливість більш повно і глибоко вивчити всі особливості діяльності, отже - ретельніше підготуватись до її виконання. Виявлення та вивчення психологічної структури є необхідною передумовою і для вирішення проблем наукової організації цієї діяльності.

Виявити психологічну структуру - це означає, передусім, визначити основні компоненти даного виду діяльності, що можна зробити, лише розглядаючи людину як *суб'єкт праці, пізнання і спілкування*. Будь-яка діяльність характеризується спрямованістю, наявністю специфічних цілей; особливостями об'єктів діяльності; конкретними методами і засобами досягнення мети; наявністю специфічних умов діяльності. Сказане повною мірою стосується і юридичної діяльності.

Мета (чи сукупність цілей) *юридичної діяльності* визначається необхідністю забезпечення умов для функціонування правової держави та нормальної життєдіяльності (безпеки життя і здоров'я, права власності тощо) кожного конкретного громадянина держави. Жоден з інших видів діяльності не є носієм сукупності цілей, притаманних правоохоронній та правозастосовній діяльності, що власне й визначає специфічність її психологічної структури.

Об'єкти юридичної діяльності - переважно особи, що перебувають у конфліктних стосунках із законом, порушують правові норми чи є носіями

інформації, значимої для розкриття та розслідування злочинів, їх профілактики. Сюди ж слід віднести специфічні емоційні стани об'єктів, специфічність інформації, що збирається в процесі діяльності, особливості її опрацювання та закріплення. Особливі умови діяльності створюються тими психологічними відносинами, які супроводжують її здійснення. Вони визначаються поведінкою осіб, що порушили закон чи є носіями інформації про нього, їх ставленням до *суб'єкта діяльності* - працівника правоохоронних чи правозастосовних установ.

Юридична діяльність є різновидом трудової діяльності. Вона розрізняється *за профілем* (правоохоронна, правозастосувальна, судова) та *за суб'єктами її реалізації* (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна).

За структурою юридична діяльність поділяється на: *пізнавальну; конструктивну; комунікативну; організаторську*. Слід також виділяти два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини: 1) профілактична та 2) посвідчувальна.

При здійсненні діяльності у сфері правовідносин кожен із зазначених різновидів (компонентів загальної структури) може виступати як самостійний елемент, у тісному взаємозв'язку з іншими видами або ж як допоміжний, що забезпечує інші види. Кожен із них може бути складовою частиною психологічної структури будь-яких видів діяльності людини, специфіка ж юридичної діяльності визначається саме змістовними її характеристиками.

Юридична діяльність відноситься до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності: 1) дефіцит часу; 2) вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; 3) підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі вони набувають особистої значимості та призводять (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення стану психологічної напруженості. У процесі діяльності виникають і розвиваються нові потреби та інтереси, ідеали та переконання тощо.

Професійна спрямованість юриста. Основні елементи професійної спрямованості. Правосвідомість є в кожного громадянина, але в професіонала вона повинна відрізнятися систематичністю, повнотою, детальністю, зрілістю, професіоналізмом, глибокою усвідомленістю, переконаністю, базуватися на наукових даних. Професійна концепція.

Морально-психологічні особливості юриста. Морально підготовлене той, хто завжди й скрізь ці норми виконує, захищає добро й справедливість, бореться зі злом і несправедливістю завжди й скрізь. Будь-які засоби й методи повинні бути насамперед моральними, особливо - у правоохоронній діяльності.

Теми доповідей та рефератів:

1. Місце юридичної психології у системі психологічних та юридичних знань.
2. Основні категорії юридичної психології.
3. Структура сучасної юридичної психології
4. Принципи юридичної психології
5. Завдання юридичної психології

Питання для самостійного опрацювання

1. Змістовна специфіка пізнавальної, конструктивної, організаторської та комунікативної частини юридичної діяльності.
2. Загальні та специфічні психологічні чинники юридичної діяльності.
3. Функціонально-психологічний аналіз юридичної діяльності.

Рекомендована література

Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.
5. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків : «Право», 2019. 240с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.
2. Кацавець Р.С. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2017, 109 с.
Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Юридична психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
4. Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.;

Семінарське заняття № 2. Поняття про психіку і свідомість в юридичній психології

Навчальна мета заняття: вивчення поняття про психіку та свідомість особистості у юридичній психології.

Кількість годин - 2 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Поняття «психіка». Людина, індивід, індивідуальність, особистість.
2. Свідомість особистості, її розвиток у філогенезі.
3. Правосвідомість особистості. Деформації правосвідомості.
4. Ціннісні орієнтації індивіда та ставлення до права.
5. Професійно-правова свідомість юриста.
6. «Професійне вигорання» юриста.

Методичні вказівки.

Психіка людини - відбивно-регуляційна діяльність, яка забезпечує активну її взаємодію з навколишнім світом на основі присвоєння загальнолюдського досвіду.

Психіка людини є особливим механізмом - це суб'єктивне, сигнальне, соціально обумовлене відображення дійсності у вигляді ідеальних образів, на основі яких здійснюється активна взаємодія людини з середовищем. Психіка здійснює функцію орієнтації і регуляції діяльності, поведінки людини.

Психіка - суб'єктивне відображення об'єктивного світу. У психології стосовно людини використовуються поняття «індивід», «особистість», «індивідуальність». Часто ці поняття підміняють один одного.

Поняття «індивід» (з лат. *individuum* - неподільний) розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду. Особистість виникає тоді, коли індивід як суб'єкт здійснює діяльність за нормами та еталонами, що задаються ззовні.

Свідомість - вищий рівень психічного відображення дійсності і вищий рівень саморегуляції. Властивості свідомості: активність свідомості, цілеспрямованість, ідеальність відображення, об'єктивність відображення, предметність. Основними характерними рисами свідомості є, по-перше, активність, по-друге, спрямованість.

Правова психологія - це стихійний, «несистематизований» пласт правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени.

Концентрованим виразом правосвідомості є правова ідеологія. *Правова ідеологія* - це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Деформація правосвідомості проявляється у викривленні уявлень про цінність права. Проявами дефектної правосвідомості є: правовий інфантилізм,

правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, «переродження» правосвідомості та правовий нігілізм.

Фундаментальні особливості професійної правосвідомості правознавців, як і власне поняття правової свідомості, є вираженням концептуальних позицій дослідників. Розуміння сутнісного критерію виокремлення професійної правової свідомості принципово відрізняється у різних авторів.

Професійне вигорання - це синдром, що розвивається на фоні хронічного стресу і ведучий до виснаження емоційно-енергетичних і особистісних ресурсів працюючої людини. Синдром професійного вигорання - найнебезпечніше професійна хвороба тих, хто працює з людьми.

Вищою формою психічного є свідомість - вищий рівень психічного відображення дійсності і вищий рівень саморегуляції. Свідомість активна, рефлексивна, предметна, спрямована.

Теми доповідей та рефератів:

1. Основні властивості свідомості особистості та їх розвиток.
2. Елементи правосвідомості та функції.
3. Індивідуальне ставлення свідомості юриста до права.
4. Особистісна адаптація працівника ОВС до екстремальних умов діяльності із психологічною стійкістю.
5. Роль юридичної психології в оптимізації професійної діяльності юриста.

Рекомендована література:

Основна

1. Канівець Р.С. Юридична психологія. Навч. посіб. 2-ге вид., доповн. К.: Алерта, 2019. 150 с.
2. Кудерміна О. І. Психологія особи як суб'єкта правоохоронної діяльності : монографія. Чернівці: Наші книги, 2013. 415 с.

Додаткова

1. Методика многофакторного дослідження особистості Кеттелла [Електронний ресурс]- Режим доступу: <https://psytests.org/cattell/index.html>
2. Опитувальник Шмішека [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://psytests.org/leonhard/sm88-run.html>
3. Особистісний опитувальник Г. Айзенка [Електронний ресурс]
4. Режим доступу: <https://psytests.org/eysenck/epiA.html>
5. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридична психологія: Підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2019. 288 с.

Семінарське заняття № 3, №4.

Тема Емоційно-вольова сфера особистості у системі правовідносин

Навчальна мета заняття: вивчення емоційно-вольової сфери особистості у системі правовідносин; вивчення психічних станів особистості і їхньої психічно-правової оцінки.

Кількість годин - 4 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Психічні стани людини: загальна характеристика.
2. Специфічні прояви психічних станів особистості у сфері правовідносин.
3. Рефлексія як властивість індивіда. Рефлексія у діяльності юриста.
4. Стрес як психологічна категорія. Види стресу. Фізіологічні та психологічні прояви стресу.
5. Стресогенні фактори діяльності представників юридичної професійної діяльності.
6. Стресостійкість особистості: поняття та засоби її підвищення.

Методичні вказівки

Дати загальну характеристику психічних процесів людини. Розкрити зміст емоційно-вольової сфери особистості. Професійна діяльність працівників правоохоронних органів здійснюється в умовах, що потребують розвиненої саморегуляції психічних станів та поведінки в цілому. У повсякденному житті й при виконанні службових завдань правоохоронець, з огляду на значимість для нього певних ситуацій, зазнає тих чи інших переживань. Разом з тим, більшість цих ситуацій потребує контролю над їх виявленням, подолання негативних станів, наполегливості та стійкості в досягненні поставленої мети. Регулятором конкретних актів поведінки виступають емоції, почуття, воля. Що таке емоції, почуття? Це наше суб'єктивне ставлення до оточуючих людей, предметів та явищ залежно від їх безпосереднього зв'язку з нашими потребами. У цьому вони подібні, але між ними є й суттєва різниця.

Структура психічних процесів: 1. Пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, уява, увага, мислення, пам'ять, мовлення). 2. Емоційні процеси. 3. Вольові процеси.

Відчуття - психічний процес відображення окремих властивостей предметів і явищ діяльності, а також внутрішніх станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні рецептори.

Це відчуття світла, кольору, запаху, смаку, дотику, шуму, вібрації, рівності або шорсткості, вологості, тепла чи холоду, болі, положення тіла в просторі тощо. Це елементарний чуттєвий - сенсорний образ. Але це ґрунт, на якому будується образ світу, чуттєва тканина свідомості індивіда. Втрата здатності відчувати - це втрата каналів зв'язку людини зі світом.

Фізіологічним механізмом відчуттів є діяльність різних аналізаторів: зовнішніх (зорові, слухові, дотикові, смакові, нюхові) і внутрішніх

(сигналізують про голод, спрагу, рівновагу та ін.).

Сприйняття - форма цілісного відображення предметів і явищ об'єктивного світу при їхньому безпосередньому впливі в даний момент на органи відчуттів. Сприйняття є результатом діяльності системи аналізаторів.

На відміну від відчуттів, у процесі сприйняття формується цілісний образ предмета, явища, ситуації. Дивлячись на знаряддя вбивства, наприклад сокиру, слідчий сприймає її як цілісний предмет; у той же час органи почуттів інформують його про окремі властивості сокири (форма, величина, ступінь гостроти леза та ін.).

Основні види сприйняття:

а) залежно від ведучого аналізатора, який бере участь у побудові образу, традиційно виділяють зорове, слухове, дотикове (тактильне), смакове, нюхове сприйняття;

б) залежно від об'єкта сприйняття розрізняють сприйняття матеріальних предметів, простору, часу, руху, швидкості, основних соціальних життєвих явищ та інше.

Класифікація сприймання.

1. У залежності від виду аналізаторів сприйняття бувають зорові, слухові, кінестетичні, нюхові, смакові.
2. У залежності від форми існування матерії розрізняють сприйняття простору, напрямку, величини.
3. Сприйняття розділяють і в залежності від міри складності, розгорнення самого процесу - миттєве і відносно розчленоване на мікроетапи.
4. Залежно від міри упізнання - довільне й мимовільне.

Пам'ять - психічний процес запам'ятовування, збереження і відтворення минулого досвіду. Пам'ять буває *генетична* (спадкоємна) і *прижиттєва*.

Спадкоємна пам'ять зберігає інформацію, що визначає анатомічну й фізіологічну будову організму в процесі розвитку, й уроджені форми видової поведінки (інстинкти). Інформація в спадкоємній пам'яті зберігається в молекулах ДНК.

Прижиттєва пам'ять - це сховище інформації, одержаної з моменту народження і до кінця життя людини.

Увага - це спрямованість і зосередженість свідомості людини на визначених об'єктах при одночасному відволіканні від інших. Складність пояснення феномену уваги викликана тим, що вона не проявляється в «чистому вигляді», функціонуючи завжди як «увага до чого-небудь». Увагу варто розглядати як психофізіологічний процес, стан, що характеризує динамічні особливості пізнавальних процесів. Увага зумовлює вибірковість, свідомий чи напівсвідомий добір інформації, що надходить через органи почуттів.

Функції уваги:

- добір значимих впливів, що відповідають потребам даної діяльності;
- ігнорування інших несуттєвих конкуруючих впливів;

- регуляція і контроль діяльності.

Види уваги:

Мимовільна - виникає сама по собі під впливом сильного подразника. Наприклад, запеклий уболівальник ніколи не пройде повз афіши, що інформує про футбольний матч, тоді як багато інших людей її просто не помітять. Коли людина змагається від спраги, вона зосереджуватиметься на всьому, що могло б її втамувати та інше. Отже, мимовільна увага є формою зв'язку між потребою та предметом, що їй відповідає. До *зовнішніх* факторів, що залучають мимовільну увагу, відносяться: новизна, інтенсивність та інші фізичні характеристики сигналів, а до *внутрішніх* - актуальність для даної людини й відповідність її потребам та емоційному настрою.

Довільна - свідомо зосередженість на визначеній інформації, що вимагає вольового зусилля. Є результатом усвідомлюваної спрямованості індивіда на певний об'єкт і цим принципово відрізняється від мимовільної. Виконуючи функцію контролю, довільна увага обслуговує процес досягнення мети.

Уява - це психічний процес, що полягає в створенні нових образів шляхом переробки матеріалу сприйняття й уявлень, одержаних у попередньому досвіді. Уява буває *пасивною* (сновидіння, фантазування) та *активною*. За ступенем новизни зображень уява розділяється на *відтворюючу* (*репродуктивну*) і *творчу* (*конструктивну*).

На основі репродуктивної уяви створюється багато творів мистецтва, у яких відтворюється колись бачене або чути з більшою чи меншою точністю. Творча уява дозволяє створювати нові образи на основі комбінації колишніх уявлень, нові наукові теорії на основі раніше висловлених гіпотез та інше.

Мислення - це найважливіша форма відображення дійсності нашим мозком. Від елементарного аналізу, доступного на рівні сприйняття та відчуттів, мислення відрізняється більш серйозним і глибоким узагальненням, умінням порівнювати й зіставляти явища, досліджувати їхні причинно-наслідкові зв'язки і робити логічні висновки. Якщо відчуття відбиває окремі властивості предмета, а *сприйняття* - предмет у цілому, то мислення намагається охопити те загальне, що притаманне всім однорідним предметам чи явищам. У результаті такого словесного узагальнення формуються поняття.

Емоційно-вольова сфера особистості

Емоції - різні форми відображення реального світу. На відміну від пізнавальних процесів, які відображають навколишню дійсність у відчуттях, образах, уявленнях, поняттях, думках, емоції відображають об'єктивну реальність у переживаннях. У них виражається суб'єктивне ставлення людини до предметів і явищ довкілля. Одні предмети, явища, речі радують людину, вона захоплюється ними, інші - засмучують чи викликають огиду, треті - залишають байдужими.

Емоційні явища, як і всі психічні процеси, тісно пов'язані з діяльністю мозку. Дослідженнями вчених-психофізіологів встановлено, що існують локалізовані центри, які керують емоційними реакціями. Такі центри знаходяться у підкорковій частині мозку, що в процесі еволюційного розвитку

людини майже не змінилась. Але кора, постійно розвиваючись, «олюднила» як саму підкірку, так і зміст та характер перебігу емоційних явищ. *Людський мозок* - цілісна система, де кора та підкірка перебувають у безперервній взаємодії. Якщо кора головно мозку контролює підкірку, чинить переважно регулюючий, гальмуючий вплив (наприклад, стримує зовнішні вияви почуттів), то підкірка стимулює кору великих півкуль. Отже, *емоції* - це особливий клас психічних процесів, пов'язаних із потребами і мотивами, які відображають у формі безпосередньо чуттєвих переживань значущість впливу на людину явищ і ситуацій. *Базові емоції по Екману*: гнів, страх, відчай, здивування, радість, печаль.

Функції емоцій та почуттів:

Емоції, виконуючи функцію *оцінки*, безпосередньо через переживання оцінюють і виражають значущість предметів, явищ і ситуацій для досягнення цілей і задоволення потреб людини. З оцінки того, що відбувається, витікає друга функція емоцій - *спонукання до дії*. Залежно від знака оцінки (позитивного чи негативного) дія може бути спрямована чи на привласнення, оволодіння потрібної, чи на припинення неуспішної дії, чи на вибір іншої.

Емоції виконують *регулювальну* функцію, впливаючи на спрямування і здійснення людиною відповідної діяльності. Регуляція дій здійснюється як через емоційну оцінку певних подій, так і через актуалізацію індивідуального досвіду. Минулий досвід успішних чи неуспішних дій і вчинків людини визначає відповідний вибір у конкретній ситуації.

Експресія як функція емоцій пов'язана з тим, що переживання дуже часто супроводжуються органічними змінами (почервонінням, зблідненням, почастишанням дихання, серцебиттям та інше), проявляється в так званих експресивних (виразних) рухах. До останніх відносяться міміка - рухи обличчя, пантоміміка - рухи всього тіла, вокалізація - зміна інтонації і тембру голосу. Не лише в повсякденному житті, а й в діловій обстановці за виразними рухами можна досить точно оцінити зміни в психологічному стані людей. Емоції розрізняються за змістом, спрямованістю, а також за силою, тривалістю, глибиною, швидкістю виникнення і дієвістю. Виходячи з цього, емоції можуть проявлятися у формі дуже рухомих емоційних процесів і більш стійких емоційних станів.

Емоції бувають:

- *позитивні* - задоволення, радість, піднесеність, гордість, захоплення, симпатія, полегшення та ін.;
- *негативні* - незадоволення, горе, журба, сум, туга, відчай, засмучення, тривога, переляк, страх, жалість, співчуття, розчарування, презирство тощо.

Воля є регулюючим процесом, що спрямовує діяльність на досягнення бажаного результату, який передбачений у формі певної психічної моделі - мети. Труднощі, що зустрічаються працівнику правоохоронних органів у професійній діяльності, можуть бути об'єктивного та суб'єктивного характеру. *Об'єктивні* - пов'язані з особливостями обслуговуваної території, характеристиками регіону, умовами праці та побуту, оперативною

обстановкою, матеріально-технічною оснащеністю тощо. *Суб'єктивні* - це труднощі, що залежать від особистісних якостей самого працівника. До них слід віднести сумніви в правильності вибору професії, відсутність досвіду роботи, нерозвиненість деяких психічних та фізичних можливостей тощо. Саме в подоланні таких труднощів і формуються відповідні вольові якості.

Воля виконує дві функції: *спонукальну і регулятивну*. Спонукальна виявляється в системі цілей, які особистість ставить перед собою, у конкретних мотивах поведінки для досягнення цих цілей. Регулятивний характер волі передбачає не тільки стримування небажаних, шкідливих для суб'єкта прагнень, а й цілеспрямоване орієнтування активності в певному напрямі для досягнення максимального ефекту своєї діяльності.

Стрес. Види стресу. Еустрес. Дистрес. Реальний та фантомний стрес. Короткостроковий, критичний, хронічний стрес. Засоби підвищення опору стресу поділяються на три групи: вплив емоційний, когнітивний та тілесний. Рефреймінг. Щеплення від стресу за Мейхенбаумом. Методи психоемоційного розвантаження. Міорелаксація по Джекобсону. Аутотренінг. Арт-терапія. Стрес у роботі юриста. Стресостійкість.

У суспільній і політичній думці склалися три типи теорій, що пояснюють джерела насилля. Насилля може бути фізичним, економічним, психологічним. Політичне насилля.

Посттравматичний синдром (ПТСР). Загострена пильність, постійне відчуття небезпеки. Паніка, тремтіння через різкі звуки. Агресивність, немотивовані напади люті або зниження емоційності. Депресія. Думки про самогубство. Повторення травмуючи подій чи прагнення повністю від них відгородитися. Розлади сну. Психологічні поради.

Психічні стани - особлива характеристика психічної діяльності людини за певний період. Вони викликаються зовнішніми обставинами, самопочуттям цієї особистості, її індивідуальними особливостями і впливають на її поведінку і дії. Саме поняття «стан» характеризує статику явищ (на відміну від психічних процесів) і його мінливість (на відміну від більш стійких психічних властивостей). Таким чином, на основі психічних процесів виникають і розвиваються більш стійкі і довготривалі психічні стани.

Ці складні, суцільні, динамічні явища багато в чому визначають своєрідність всієї психічної діяльності особистості на цьому відрізку часу (проходження процесів, виявлення властивостей). Вони підвищують чи знижують активність психічної діяльності людини.

Розуміння психічних станів тісно пов'язано із психічними процесами та якостями особистості. Йдеться про вияви почуттів (настрої, афекти, тривога, фрустрація та ін.), уваги (зосередженість, розсіяність), волі (рішучість, розгубленість, упевненість), мислення (сумнів) та інше.

Психічним станам притаманні такі особливості:

1. Цілісність. Хоча стани і відносяться переважно до певної сфери психіки (пізнавальної, емоційної, вольової), вони характеризують психічну діяльність у цілому за певний відрізок часу.

2. Рухомість і відносна стійкість. Психічні стани мінливі: мають початок, кінець, динаміку. Вони менш постійні, ніж властивості особистості, але стійкіші і вимірюються більшими одиницями часу, ніж психічні процеси.

Студент повинен розуміти, що призначення функцій психічних станів - збереження динаміки та взаємодія підсистем соми (тіло організму) і психіки (за панівної ролі психіки) у проміжку часу між двома послідовними, значущими для суб'єкта змінами середовища. Психічні стани так чи інакше характеризують психіку людини, визначають своєрідність різних психічних виявів і є ніби тембром психічної діяльності. Щодо психічних процесів психічний стан виступає засобом їх організації в певний період часу.

Головна функція психічних станів - врівноваження людини як щодо замкненої системи із зовнішнім середовищем, що постійно змінюється, погодження з конкретними об'єктивними умовами, активна організація цієї взаємодії. Така взаємодія та злагодженість забезпечуються здатністю психіки людини набувати необхідного на певний момент стану. У цьому випадку панівними тимчасово стають ті компоненти, які необхідні для збереження рівноваги та взаємодії у певній ситуації, і загальмовують ті функції, діяльність яких не має бути активною на певний момент. Остання, інтегрувальна функція - функція регуляції всіх інших психічних явищ (процесів, властивостей і утворень). Щодо психічних процесів вона виступає як засіб їх організації, відрізняється від них відносною тривалістю при збереженні однорідності.

Мінливість - здатність живих організмів набувати нових ознак, відмінних від предків і їхніх станів у процесі індивідуального розвитку, різноманітність ознак серед представників даного виду. Розрізняють декілька типів мінливості: спадкову і неспадкову (генотипну або фенотипну); індивідуальну (відмінність між окремими особинами) і групову (між групами особин, наприклад, різними популяціями даного виду). Групова мінливість є похідною від індивідуальної; якісну і кількісну; спрямовану і неспрямовану.

Мінливість забезпечує появу нових ознак та їхніх станів, завдяки чому утворюються нові види і відбувається історичний розвиток біосфери в цілому.

Особливої ролі крізь призму діяльності працівників юридичної сфери набуває здатність людини до пристосування (адаптаційні можливості) та стресостійкість індивіда. Діяльність юриста будь-якої сфери насичена стресогенними факторами, оскільки має підвищену соціальну відповідальність, пов'язана із конфліктами та часто протікає під контролем громадської думки.

Підвищення адаптивних сил особистості та стресостійкості індивіда є одними з основних завдань професійного становлення правознавця.

Рефлексія - це вміння суб'єкта виділяти, аналізувати і зіставляти з предметною ситуацією свої власні дії. З психологічної точки зору рефлексія являє собою явище багатопланове, специфічне за структурою і умовою формування. Відіграє важливу роль в житті кожної людини на протязі всього її існування, даючи їй певні знання про себе саму та оточувальних її людей, а головне - даючи змогу та вміння подивитися у самого себе.

У стані стресу виникають ускладнення у здійсненні функцій, пов'язаних зі спрямованістю мислення на вирішення певних завдань. *Стрес* - стан підвищеної напруги організму. Види стресу. Фактори, що негативно впливають на ефективність професійних дій в екстремальних умовах. *Стресостійкість* - здатність сприймати та протистояти стресорам: 1) різного рівня; 2) в конкретній ситуації або групі ситуації. *Рівень стресостійкості* збільшується, при підготовці до специфічного стресу, з яким Ви зустрінетесь. Боротьба зі стресом. Загальні методи подолання стресу.

Теми доповідей та рефератів:

1. Специфічні прояви психічних станів особистості у сфері правовідносин.
2. Адаптаційні властивості індивіда.
3. Професійна адаптація юриста.
4. Рефлексія як прояв психіки.
5. Види стресу.
6. Фізіологічні та психологічні прояви стресу.
7. Стресогенні фактори діяльності юриста (за сферами юридичної діяльності).
8. Методи підвищення самоконтролю особистості.

Питання для самостійного опрацювання

1. Воля як складова емоційно-вольової сфери особистості.
2. Емоційні й вольові процеси у процесі сприйняття індивідом правових норм.
3. Стресостійкість особистості. Засоби самоконтролю у процесі службової діяльності працівників поліції.
4. Агресія та насильство як вид людської поведінки.
5. Посттравматичний синдром. Засоби запобігання посттравматичного синдрому
6. Фрустрація, її зв'язок з агресивною поведінкою, насильницькими злочинами проти особи, скоєнням самогубств.

Рекомендована література

1. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.;
2. Кудерміна О. І., Казміренко Л. І., Андросюк В. Г. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування: навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.;
3. Озерський І. Організаційно-правова та психологічна оптимізація слідчої діяльності органів прокуратури / І. Озерський // Вісник прокуратури, 2010. № 4 (106). С. 75-80.;
4. Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.

Семінарське заняття № 5, №6

Тема 4. Спілкування як засіб реалізації юридичної діяльності

Навчальна мета заняття: визначити особливості спілкування при реалізації юридичної діяльності.

Час проведення - 4 год.

Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Психологія особистості і діяльності.
  - 1.1. Особистісний підхід в психології.
  - 1.2. Поняття і структура діяльності.
2. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять.
  - 2.1. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях.
  - 2.2. Особистість і структура її психічних властивостей.

Методичні вказівки

Психологія аналізує людину як цілісність психологічних процесів, властивостей і відносин: темпераменту, характеру, здібностей, вольових властивостей тощо, тобто психологія шукає стабільні характеристики психіки, які забезпечують незмінність людської природи.

У системі «людина-право» в першу чергу реалізуються особистісні аспекти людини як суспільної істоти, включеного в соціальні відносини, як носія свідомості, і зокрема - правосвідомості. Нерідко уживання формулювання "людська особистість" некоректна. Хоча слова "людина" і "особистість" - не синоніми і людина може не бути особистістю (новонароджений), особистість - це завжди людина, і особистістю не володіє ніхто, крім людини.

Структурний підхід дозволяє розібратися в безлічі властивостей і особливостей людини, не тільки «розклавши їх по полицях», а й розкривши зв'язки і взаємини між ними.

Перша категорія психічних явищ - психічні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення і т. д.), які визначаються відносною короткочасністю їх протікання. Жоден психічний процес не може, залишаючись самим собою, протікати більш-менш довго. (Психічні явища або душевні прояви — основний предмет в наукових дослідженнях психіки, сама психіка визначається як система).

Друга категорія - психічні стани: бадьорість, втома, активність, пасивність, дратівливість, настрій і т. д. Вони довщі, ніж психічні процеси. Досить довгий час на них звертали увагу тільки патопсихологи; заслуга ж початку їх різнобічного вивчення належить головним чином Н. Д. Левітові.

Третя категорія психічних явищ - психічні властивості особистості. Вони найбільш стійкі, хоча, звичайно, здатні змінюватися. Змінюються вони внаслідок біологічного розвитку людини протягом усього життя, іноді в результаті захворювання, але більше всього - під впливом соціальних умов, і

перш за все правосвідомості, виховання і самовиховання.

Необхідність оцінки різних психічних процесів, властивостей або станів саме з позицій права породжує цілий ряд питань, не властивих ніякої іншої галузі психології, крім юридичної, і, отже, з яких складається її специфічний зміст, (наприклад, питання про **«здібності повністю усвідомлювати значення своїх дій»**, **питання про те, чи могли її ті чи інші особливості характеру і особистості** сприяти вчиненню протиправних дій та ін.).

Вивчаючи особу в будь-якому її аспекті, не можна довільно відсікати досліджуване явище (процес, властивість, якість) від особистості в цілому, від її спрямованості, системи її відносин до дійсності. Іншими словами, в процесі психологічного дослідження особистості, зокрема в дослідженні процесу формування у неї професійно важливих психічних якостей, необхідно мати на увазі, яку саме функцію досліджуване психічне явище виконує в складній системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю, процесі його професійної діяльності.

Будь-яка якість людини (наприклад, організованість, дисциплінованість) не може існувати поза контактом з його особистістю, поза системою мотивів його поведінки, його відносин до дійсності, його переживань, переконань і т.д. Якість буде міняти свій зміст і побудову в залежності від тих цілей і завдань, які ставить собі особистість, від її поглядів і переконань, а також від зв'язку даної якості з іншими властивостями суб'єкта.

Для того щоб зрозуміти дійсну психологічну природу тієї чи іншої властивості, в тому числі і професійно значущої, тобто визначити, яку функцію вона виконає в процесі діяльності, необхідно розглядати цю властивість в особистісному аспекті - з точки зору мотивів і цілей цієї діяльності. Уявлення про цілісну структуру особистості, про залежність психічних процесів, властивостей і якостей особистості від її потреб, прагнень, установок, про те, що психічні процеси і властивості є функціями особистості, засобами досягнення поставленої мети, цілком узгоджується з широко відомим в сучасній психологічній науці становищем про взаємну компенсації психічних властивостей і функцій людини.

При вивченні психологічних аспектів злочинної поведінки актуально дослідження особистості в різних конфліктних ситуаціях, в яких своєрідно проявляються її інтереси і мотиви цієї поведінки. Правопорушник виявляє зацікавленість у злочинному діянні, в його діях ми спостерігаємо суперечності між соціальними вимогами і реальною поведінкою індивідуума.

Теорія діяльності - система методологічних і теоретичних принципів вивчення психічних феноменів.

Базова теза теорії формулюється таким чином: **не свідомість визначає діяльність, а діяльність визначає свідомість**. На основі цього положення в 30-х роках Рубінштейн формує основний принцип: *"єдність свідомості і діяльності"*. *Психіка і свідомість, формуючись у діяльності, в діяльності і виявляються..* Діяльність - це сукупність дій, спрямованих на досягнення цілей (по Рубінштейну).

Діяльнісний підхід розглядається як принцип вивчення психіки і як окрема теорія. В юриспруденції досліджується правомірна і протиправна діяльність, аналізуються різні види діяльності (слідча, судова, оперативно-розшукова або злочинна діяльність, діяльність злочинних груп тощо). *Діяльність - це форма активного ставлення до дійсності, у перебігу якої людина впливає на навколишній світ (інших людей, речі і природу).*

Діяльність - це активність, регульована свідомістю людини і спрямована на пізнання зовнішнього світу. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до вдосконалення. В психології розрізняють слідуючи основні види діяльності: трудову, навчальну, ігрову (гру). Жодний тип діяльності не реалізується у чистому вигляді. Наприклад, праця — це і пізнання, і оцінка, і спілкування. Діяльність не є сукупністю рефлексорних реакцій на зовнішній стимул, так як регулюється свідомістю.

Діяльність — це специфічний спосіб ставлення людини до світу. Вона поєднує біологічну, соціальну та духовно-культурну сутність людини. Діяльність — це активна взаємодія людини з навколишнім середовищем, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникла внаслідок прояву у неї певної потреби.

Життя людини - це постійна динаміка різних видів її діяльності. *Діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю. У своїй діяльності людина керується свідомо поставленими цілями. Діяльністю керує усвідомлена мета як регулятор активності. Діяльність людини має предметний і духовний характер. Діяльність є предметною, тому що її результатом є матеріальні предмети. У цих предметах людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби почуття. Види діяльності забезпечують існування людини та її формування як особистості. Людина, здійснюючи діяльність, досягає мети за допомогою свідомо організованих засобів і способів дій. Діяльність має плановий характер. Будь-яка діяльність є системою дій, що знаходяться у чіткому порядку, є взаємозалежними. Діяльність людини соціально зумовлена, пов'язана з розвитком суспільства.*

Структура Діяльності - мотиви, цілі, дії, засоби діяльності.

Мотиви - близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Цілі - близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Дії - зовнішні, предметні, внутрішні, розумові.

Засоби діяльності - вміння, навички.

Мета - це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Мотив - це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності.

За своєю структурою діяльність складається з окремих дій, а дії - з окремих робочих операцій).

Більш високим ступенем оволодіння робочими операціями є навички.

Навичка - це дія, яка має високий ступінь освоєння і сформована шляхом повторення до досконалості. Навичка - це автоматизовані компоненти дій.

1.3. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять.

Воля — психічна функція, яка полягає в здатності індивіда до свідомого управління своєю психікою і вчинками в процесі прийняття рішень для досягнення поставлених цілей. Воля є важливим компонентом психіки людини— це здатність здійснювати свідомі (умисні) дії, регулювати діяльність і керувати своєю поведінкою. Це важливий компонент психіки людини. Позитивні якості волі, прояви її сили сприяють успішності діяльності. Вона забезпечує виконання двох функцій: спонукальної (забезпечення активності людини) і гальмівної (стримування небажаних проявів активності).

Вольові дії відрізняються від автоматичних рухів, які виконуються без участі свідомості. У традиційній психології вольовими діями називають дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язані з подоланням труднощів. Значна кількість дослідників вирізняють такі основні ознаки вольових дій:

- 1) свідоме подолання перешкод на шляху до досягнення мети;
- 2) конкурентні мотиви;
- 3) наявність вольового зусилля.

Вольова дія може реалізуватись в простих і складних формах

У простому вольовому акті спонукання до дії спрямоване на більш чи менш усвідомлену мету, може безпосередньо переходити у дію. Простий вольовий акт має дві фази:

- 1) виникнення спонукання та усвідомлення мети;
- 2) досягнення мети.

Складну вольову дію характеризує опосередкований свідомий процес: дії передують врахування її наслідків, усвідомлення мотивів, планування. Така дія потребує значного напруження сил, терпіння, наполегливості, вміння організувати себе на виконання дії.

У складній вольовій дії вчені (Г.С. Костюк, А.В. Петровський, О.В. Скрипченко) виділяють чотири фази:

- 1) виникнення спонукання та попередня постановка мети;
- 2) стадія обмірковування та боротьба мотивів;
- 3) прийняття рішення;
- 4) виконання.

1. Перша, початкова фаза вольового акту полягає в попередній постановці мети. Необхідною передумовою постановки мети є виникнення певного мотиву, спонукання і пов'язаного з ним прагнення. Залежно від характеру його усвідомлення прагнення може виражатися в формі потягу, бажання і хотіння.

Потяги - це мотиви поведінки, що мають недиференційовану, мало усвідомлювану, безпредметну потребу. (В цей момент людина може відчувати лише невиразне поривання до чогось, тільки усвідомлення що їй чого бракує, але не знає що конкретно їй потрібно, який конкретний предмет може

задовольнити її прагнення).

Доки людина перебуває лише під владою потягів - у неї нема волі. І тільки коли виникає усвідомлений зв'язок між потягом і предметом, який здатний задовольнити потребу, потяг "опредметнюється" і переходить у бажання. Таке "опредметнювання" і є передумовою вольового акту. Предмети стають об'єктами бажань.

Бажання - це мотиви поведінки, що характеризуються достатньою усвідомленістю потреб. Бажання є опредметненим цілеспрямованим прагненням. Тобто виникає залежність між предметом і бажанням. Зародження бажань завжди означає виникнення і постановку мети.

Проте не всяке бажання веде до практичних дій, спрямованих на досягнення усвідомлюваної мети. (Бажання може обмежитись лише уявленням про мету і її досягнення, як це буває у нереалістичних мріях: коли виникають відповідні образи і мрії, пов'язані з метою, але відсутні конкретні заходи до її реалізації) - таке прагнення називають недійовим бажанням.

Бажання переходить у справді вольовий акт, коли до усвідомленої мети приєднуються установки на її реалізацію, спрямованість на оволодіння певними засобами її досягнення, тобто коли виникає хотіння.

У таких випадках відбувається вибір мети або вибір засобів її досягнення, що є змістом другої фази вольового акту. При виборі мети або засобів дії виникає потреба в обговоренні їх прийнятності, яке передбачає зважування різних доводів за і проти висунутих цілей чи засобів їх досягнення, вимагає оцінки суперечливих бажань, аналізування обставин, розмірковування, напруженої роботи мислення.

Вибір прийнятої мети часто характеризується яскраво виявленою боротьбою мотивів. Ця боротьба відбиває наявність у людини внутрішніх перешкод, суперечливих спонукань, бажань, прагнень, які стикаються, вступають у конфлікт між собою.

Обговорення і боротьба мотивів закінчується прийняттям рішення, що означає остаточну постановку свідомої мети. Але й після цього не завжди відбувається безпосередній перехід до виконання намічених дій.

При переході до виконання часто перевіряється і сама прийнятність мети, а інколи також ступінь її привабливості. В складному вольовому акті людина зустрічається з труднощами не тільки в зв'язку з прийняттям рішення, але і в процесі його виконання.

Вольова дія завершується прийняттям рішення і його виконанням. У цьому плані важливе значення має виокремлення видів рішень: 1) звичні рішення— характерні для простих вольових актів (майже невіддільні від конкретних бажань), «боротьба» мотивів зведена до мінімуму чи взагалі відсутня; 2) рішення без достатньої підстави— з метою вийти зі стану нерішучості, приймаються в екстремальних ситуаціях; 3) усвідомлені рішення— приймаються і виконуються з обмірковуванням і аналізом усіх обставин, усіх «за» і «проти», із розумінням сутності здійснюваних дій.

Емоції - реакція людини і тварин на вплив внутрішніх і зовнішніх

подразників, що мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення.

Почуття - відбиття у свідомості людини його відносин до дійсності, що виникає при задоволенні або незадоволенні вищих потреб. Залежно від предметної сфери, до якої вони відносяться, почуття підрозділяються на моральні, естетичні й інтелектуальні.

Емоції (від лат. *emovere*— хвилювати, збуджувати) — це переживання людиною свого особистого ставлення до дійсності, його реакції на вплив внутрішніх і зовнішніх подразників. Емоційне переживання - це суб'єктивне відображення об'єктивної реальності. Виникнення емоцій пов'язане із задоволенням чи незадоволенням потреб людини. Ті або інші явища можуть викликати почуття задоволення чи невдоволення, можуть порадувати чи засму-тити, подобатися чи не подобатися. Слід зазначити, що емоції істотно впливають на діяльність людини.

Емоції необхідні для виживання й благополуччя людини. Не менш важлива й наша здатність співпереживати чужим емоціям, здатність до емпатії (емпатія - процес співпереживання, включення в емоційний стан іншої людини, здатність зрозуміти переживання іншого). Емоційні переживання носять неоднозначний характер. Той самий об'єкт може викликати неузгоджені, суперечливі емоційні відносини. Це явище одержало назву амбивалентність (подвійність) почуттів (можна поважати когось за працездатність і одночасно засуджувати за запальність).

Емоційні стани, що виникли в процесі діяльності, можуть підвищувати або знижувати життєдіяльність людини. Перші називаються стеничними, другі - астеничними.

Стеничні почуття (емоції) — переживання особистості, що підвищують активність.

Астеничні почуття (емоції) - переживання особистості, що знижують активність.

Головна відмінність емоцій і почуттів полягає в тому, що емоції, як правило, носять характер орієнтовної реакції, тобто несуть первинну інформацію про недолік або надлишок чого-небудь, тому вони часто бувають невизначеними або недостатньо усвідомлюваними. Іншою відмінністю емоцій і почуттів є те, що емоції в більшій мері пов'язані з біологічними потребами, а почуття - із соціальними.

Емоції — це дуже складні психічні явища.

До найбільш значимих емоцій прийнято відносити наступні типи емоційних переживань: афекти; властиво емоції; почуття; настрої; емоційний стрес.

Афект - психологічний стан, в основі якого лежить сильне, бурхливе й відносно короткочасне емоційне переживання. Прикладами афекту можуть служити сильний гнів, лють, жах, бурхлива радість, глибоке горе, розпач.

Під настроєм розуміють загальний емоційний стан, що офарблює протягом тривалого часу всю поведінку людини.

Почуття— переживання, що характеризуються відносною стійкістю і

виділяють ті чи інші явища, що мають стабільну мотиваційну значущість. Характерні риси: а) виразність і визначеність переживання; б) обмежена тривалість (почуття тривають не так довго, як настрої; їхня тривалість обмежена часом дії причини); в) усвідомлений характер; г) предметність (зв'язок переживання з конкретними діями, обставинами). Почуття не мають дифузійного характеру.

Почуття у свою чергу можуть бути поділені на нижчі (пов'язані переважно з біологічними процесами, задоволенням чи незадоволенням природних потреб людини) і вищі (виникають у зв'язку з задоволенням чи незадоволенням суспільних потреб).

Існують три види вищих почуттів:

1) моральні (відображається ставлення індивідуума до вимог моралі): почуття обов'язку, дружби, людської гідності тощо;

2) інтелектуальні (пов'язані з пізнавальною сферою діяльності людини): почуття здогадки, упевненості, сумніву, подиву тощо;

3) естетичні (викликані красою чи потворністю явищ або об'єктів, що сприймаються).

Емоції і почуття виконують наступні функції.

Сигнальна (комунікативна) функція виражається в тому, що емоції і почуття супроводжуються виразними рухами.

Регулятивна функція виражається в тому, що стійкі переживання спрямовують нашу поведінку, підтримують його, змушують долати зустрічаються на шляху перешкоди.

Відбиваюча (оціночна) функція виражається в узагальненій оцінці явищ і подій.

Спонукальна (стимулююча) функція. Почуття як би визначають напрямок пошуку, здатному забезпечити вирішення завдання.

Підкріплювальна функція виражається в тому, що значущі події, що викликають сильну емоційну реакцію, швидко і надовго вкарбовуються в пам'яті.

Перемикальна функція виявляється при конкуренції мотивів, у результаті якої визначається домінуюча потреба (боротьба між страхом і почуттям боргу). Пристосувальна функція. Емоції виникають як засіб, за допомогою якого живі істоти встановлюють значимість тих або інших умов з метою задоволення актуальних для них потреб. Завдяки вчасно виниклого почуття організм має можливість ефективно пристосуватися до навколишніх умов.

Емоційні стани відображають об'єктивну реальність у процесі взаємодії особистості і суспільства.

Вчинення злочинів відрізняється екстремальністю ситуацій, що викликають різні емоційні відображення в особистості залежно від її місця в механізмі злочинної події: особа, яка вчиняє злочин (злочинець), жертва злочину (потерпілий) чи очевидець (свідок) того, що відбулося. Виникнення емоційних (психічних) станів у процесі злочинної події зумовлюється низкою чинників: видом злочину, його тривалістю, способом вчинення злочину,

індивідуально-психологічними особливостями учасників, що передують злочинній поведінці, та ін.

Злочинна подія є тим впливом, що викликає різні емоційні реакції.

Найчастіше такі реакції пов'язані з емоційною(психічною) напруженістю або стресом. У певних інтерпретаціях ці категорії використовуються як синоніми. Напруженість розглядається як психічний стан, обумовлений передбаченням несприятливого для суб'єкта розвитку події. **Стрес** (від англ. stress— тиск, напруга) — термін, який використовується для позначення станів людини, що виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи(стресори).

Стрес виникає при небезпеці, фізичних чи розумових перевантаженнях, у разі необхідності приймати відповідальні рішення. Вперше поняття «стрес» визначено 4 липня 1936 р., коли була опублікована стаття Г. Сельє «Синдром, викликаний різними ушкоджуючими впливами». *Стрес (від англ. stress — тиск, напруження) — неспецифічна відповідь організму на будь-яку зміну умов, які потребують пристосування.* У цьому стані людина робить помилки у розподілі й переключенні уваги; порушується перебіг процесів, спостерігаються порушення координації рухів, неадекватні емоційні реакції, дезорганізація і гальмування всієї діяльності. У психології розрізняють фізіологічні та психологічні стресори. До фізіологічних стресорів відносять фізичне перевантаження, стимули болю, дію високої(чи низької) температури тощо. До психологічних стресорів включають наявність небезпеки, погроз, образ та ін. **Очевидець** (свідок) чи жертва тяжкого злочину перебуває в стані стресу(напруження). Його стан характеризується тим, що всі процеси нібито «пригальмовані»: людина погано розуміє, чує, неадекватно сприймає свої рухи тощо. Рівень напруження в тих або інших людей може бути різним. У стані стресу перебуває й особа, яка вчиняє злочин, і це пов'язано з небезпеками, погрозами, ризиками.

У психології розрізняють емоційний стан - розгубленість, чи фрустрацію. *Фрустрація* (від лат. frustratio— обман, розлад, руйнування планів) — психічний стан людини, який викликається об'єктивно непереборними(або суб'єктивно так сприйнятими) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або до розв'язання проблеми, переживання невдачі. Фрустрацію можна розглядати як одну з форм психологічного стресу. Розрізняють: фрустратор - причину, яка викликає стан фрустрації, фрустраційну ситуацію та фрустраційну реакцію.

Фрустрація— це психічний стан, який виражається в характерних рисах переживань та поведінки і викликається об'єктивно нездоланими(або такими, що суб'єктивно сприймаються як нездоланні) труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення задачі.

Фрустрація супроводжується в основному негативними емоціями: гнівом, роздратуванням, почуттям вини, безвихідності. Рівень фрустрації залежить від інтенсивності фрустратора, індивідуальних особливостей особистості.

Виникнення стану фрустрації в багатьох випадках характерне для посткримінального періоду, коли після вчиненого злочину людина (злочинець чи жертва) не бачить виходу із ситуації, що виникла. У деяких випадках такі особи схильні до суїцидальної поведінки (самогубства).

Екстремальні ситуації породжують страх у людини. У психології страх визначають як емоцію, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню людини. Цей стан варіює в досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, страх, переляк, жах та ін.). У психологічній літературі розрізняють три форми страху (В. Л. Васильєв): стенічна форма (паніка, погано чи зовсім не контрольована свідомістю); астенічна форма, що протікає короткочасно і виявляється в заціпенінні, тремтінні, недоцільних учинках; стенічне збудження - поведінка, що регулюється свідомістю і спрямована на подолання небезпеки і страху.

У патологічних випадках йдеться про фобії (нездоланий нав'язливий страх перед певним предметом чи явищем). З. Фрейд розглядав дві групи фобій: 1) «життєві страхи» (страх смерті, інфекції тощо); 2) спеціальні фобії (страх відкритих просторів, певних тварин, комах тощо). На його думку, причиною фобії, як і будь-якого симптому, є несвідомий конфлікт душевних прагнень. Страх може сприяти гіперболізації того, що сприймається (перебільшенню). Зокрема, якщо нападників при вчиненні злочину було четверо, особа, яка перебуває в стані страху, може вказувати, що їх було шість чи сім. Якщо нападала одна особа, то людина в стані страху може говорити про косий сажень плечей, високий зріст, зле і страшне обличчя злочинця тощо.

Кожна людина на протязі дня може перебувати в різних ситуаціях, деякі з них ми називаємо критичними.

Критична життєва ситуація - це емоційно пережиті життєві обставини, які в сприйнятті людини представляють складну психологічну проблему, труднощі, що вимагають свого вирішення або подолання. Для подолання негативного впливу на людину у людини існує так називаємий «психологічний захист».

Теми доповідей та рефератів:

1. Правова психологія особистості (індивідуальна правова психологія).
2. Психологічні коріння жорстокості.
3. Специфіка спілкування з підозрюваним, свідком та іншими суб'єктами розслідування.
4. Урахування особливостей оціночної діяльності потерпілого та його відношення до скоєного і до встановлення істини.
5. Поняття та психологічна характеристика допиту свідків.

Питання для самостійного опрацювання

1. Особливості спілкування представників різних юридичних професій з потерпілим.

2. Психологічне дослідження особистості потерпілого та його віктимної поведінки.
3. Роль жертви у генезі злочину, її можливі міжособистісні зв'язки та стосунки зі злочинцем.
4. Особливості спілкування з неповнолітніми потерпілими.

Рекомендована література

Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.
5. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків : «Право», 2019. 240с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.
2. Кацавець Р.С. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2017, 109 с. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.

Семінарське заняття №7

Тема 5. Психологія особистості злочинця та психологічні особливості індивідуального злочину.

Навчальна мета заняття: вивчення компонентів, які формують психологію скоєння злочину, визначення мотиваційної сфери злочинця.

Кількість годин - 2 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Поняття особистості злочинця та основні детермінанти її формування.
2. Структура особистості злочинця.
3. Типологія особистості злочинців.
4. Складання психологічного портрету особистості правопорушника.
5. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників.
6. Психологічна характеристика девіантної та делінквентної поведінки.

Методичні вказівки.

Особистість злочинця справедливо визначається як один із найбільш важливих і складних об'єктів вивчення в юридичній психології. Метою дослідження такої особистості є вивчення типових особливостей, притаманних досліджуваному об'єкту, причин і закономірностей їх виникнення та розвитку, шляхів виправлення. З огляду на мету, досить природнім є той факт, що, вивчаючи особистість злочинця, юридичні

психологи намагаються встановити те типове, що є в кожному з них.

Структура будь-якої особистості, в тому числі - правопорушника, є комплексним явищем. При цьому важливим є інтегральна сукупність підструктур, особистість як ціле, система, у якій взаємодіють специфічні, індивідуальні прояви того чи іншого елементу. Передбачити різновиди цих елементів досить нескладно, на відміну від кінцевого результату - якісно своєрідної їх єдності.

Необхідно також вказати, що специфікою особистості та її структури є те, що кожен її наступний елемент «будується», «виростає» на основі попереднього. При цьому «найвищим» елементом є спрямованість. Як зазначає А. Ф. Зелінський, «*спрямованість особистості* - провідна її динамічна підструктура. Вона формується у процесі життя індивіда, його навчання та виховання. Завдяки тому, що вона є верхнім шаром структури особистості, спрямованість визначає стиль життя, вибір видів діяльності й окремих вчинків. Це стрижень, те активне начало в людині, що поєднує вчинки в певну систему і визначає здатність протистояти випадковим змінам ситуацій».

У типології особистостей злочинців виділяють: а) загальний тип злочинця; б) особистість злочинця певної категорії; в) особистість злочинця певного виду.

Ці градації відносяться між собою як загальне, особливе й одиничне. Вивчаючи злочинця, юридичні працівники досліджують його індивідуальність (одиничні, неповторні риси), його особливі риси (ті, які притаманні, наприклад, шахраям чи учасникам розбійних нападів) і загальні (ті риси, які наявні майже в усіх представників злочинного світу).

Типологія особистості злочинців проводиться на кількох підставах: залежно від ціннісно-орієнтаційної деформації особистості, за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості та на психорегулятивній підставі. Пояснимо типології особистості злочинців.

Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається не сформуванням у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які не лише впливали б на його поведінку, а й утримували від можливої протиправної поведінки у складних, часом конфліктних ситуаціях.

Антисоціальний тип (злісний) притаманний професійному злочинцю, який виявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, ці люди неодноразово скоювали злочини і мають стійкі підсвідомі кримінальні спонування.

Під час роботи необхідно зважати, що психологічний портрет правопорушника може бути як *узагальненим* (особистість насильницького злочинця, особистість корисливого злочинця тощо), так і *конкретизованим*, тобто характеризувати певну особу. У першому випадку метою його складання є створення загального уявлення про тип особистості злочинця; в другому - вироблення тактики пошуку конкретної особи та проведення з нею процесуальних дій.

Основні психологічні особливості підліткового віку - підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравата, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників. Підлітковий вік є найскладнішим перехідним етапом в людському житті, коли людина відзначається підвищеною вразливістю до всього того, що робить її дорослою. У цьому віці відбувається формування і розвиток моральних уявлень, понять і переконань, засвоєння моральних норм, цінностей, суспільних вимог до поведінки, у тому числі й правових норм.

1. До найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують *особистість злочинця* відносяться: соціально-психологічні особливості того чи іншого віку, рівень освіти, співвідношення пізнавального і морального моментів у процесі формування особистості, соціальний стан, характер праці, соціальна установка особистості. Вкажіть ризики, які пов'язані з проведенням одночасного допиту вказаних осіб.

Теми доповідей та рефератів:

1. Основні етапи формування антисоціальної поведінки.
2. Роль соціального і біологічного чинників у формуванні делінквентної поведінки.
3. Ознаки та показники соціальних відхилень.
4. Поняття девіантної поведінки та психологічна характеристика її різновидів.
5. Проблема антисоціальної поведінки неповнолітніх правопорушників.
6. Основні чинники виникнення та розвитку злочинної спрямованості у неповнолітніх.
7. Механізми формування злочинної поведінки неповнолітніх.

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні та допоміжні різновиди процесуальних видів діяльності.
2. Стани, що оптимізують або негативно впливають на діяльність юристів.
3. Метод психологічного впливу, переконання, навіювання.
4. Психологічні аспекти очної ставки.
5. Особливості показань у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння.
6. Особливості взаємодії працівника поліції з натовпом.
7. Конформність особистості як психологічна властивість індивіда.
8. Молодіжні субкультури у сфері правовідносин.

Рекомендована література

1. Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.
2. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.
3. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.
4. Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник . 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 288 с.

Семінарське заняття № 8, №9.

Тема 6. Психологічні причини злочинної поведінки

Навчальна мета заняття: вивчити проблему детермінації злочинної поведінки з точки зору психології, розвивати навички критичного мислення, системного аналізу.

Час проведення - 4 год.

Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Мотивація особистості. Мотиви злочинної поведінки.
2. Правова свідомість особистості. Деформації правосвідомості людини і групи.
3. Механізм інтеріоризації правової норми.
4. Професійно-правова свідомість юриста. Деформації професійно-правової свідомості. Об'єктивні та суб'єктивні причини скоєння злочину.
5. Вплив властивостей нервової системи, темпераменту і процесів фізіологічного характеру на злочинну поведінку.
6. Сучасний науковий погляд на пошук пояснень злочинної поведінки особи.
7. Спрямованість особистості. Фактори, які визначають розвиток спрямування особистості злочинця та її емоційно-вольові регуляційні особливості.

Методичні вказівки

Психологічний аналіз злочинного діяння пов'язаний з аналізом психологічного змісту структури злочинного діяння.

Основні елементи структури злочинного діяння: - формування мети злочинної дії; - мотивація і мотиви злочинної дії; - прийняття рішення про здійснення конкретної злочинної дії; - спрямованість і зміст злочинного наміру; - способи, засоби і умови здійснення злочинного діяння; - досягнення результату і ставлення суб'єкта до цього результату.

Мета - як елемент злочинної дії виконує двояку функцію: по-перше, її функція полягає в усвідомленні правопорушником об'єкта, предмета чи особи, на яку спрямовується його дія; по-друге, функція мети - поява бажання досягнути певного результату.

Відношення між результатом і метою можуть виступати у формі: - «невиконання» мети. Приготування до злочину і замах на здійснення злочину не здійснюється до кінця з причин, які не залежать від волі злочинця; - «виконання» мети. В результаті злочинного діяння особа отримує те, на що вона розраховувала; - «перевиконання» мети. Результат дії перевищує передбачувану мету.

Більшість дослідників розглядають мотив таким спонуканням до злочинної поведінки, який є його рухомою силою, психологічною причиною. *Мотивація злочинної поведінки може бути:* - ситуативною, як правило, нетривалою, звернутою в часі і просторі, заздалегідь не підготованою, недостатньо усвідомленою, яка багато в чому визначається стереотипами поведінки і психологічним станом особистості; така мотивація частіше всього нестійка; - навмисною, відносно тривалою, розподіленою у часі і просторі, наперед підготованою, більш чи менш продуманою у можливих деталях; така мотивація, як правило, відображає домінуючі орієнтації суб'єкта, і тому вона більш стійка. Таким чином, мотивація злочинної поведінки може бути визначена, з одного боку, як внутрішній стержень її походження, а з іншого, - як результативна взаємодія особистості правопорушника з соціальним криміногенним середовищем.

Особливості мотивів злочинної поведінки: - їх відносна антисоціальність, яка проявляється у вузько-особистісних спонуканнях, що протиставлені більш високим суспільним інтересам; - переважання матеріальних і природних спонукань над духовними; - домінування спонукань типу потягів, а не обов'язку; - панування спонукань з найближчими цілями, а не з життєво важливими перспективами; - низький рівень спонукань в ієрархічній системі соціальних цінностей, офіційно прийнятих у суспільстві.

Психологічні умови, за яких людина приймає рішення про здійснення злочину, також можуть бути різні: - умови без стресів і сильного збудження, при достатній кількості часу на його обдумування. Уданому випадку рішення породжує розважливу поведінку злочинця, яка враховує логіку розвитку подій; - умови у вигляді сильного збудження, недостатній кількості часу на продумування рішення, наявність конфліктної ситуації. Рішення, яке приймається при цьому викликає необдуману поведінку, що оснований на пориві, а не на строгому розрахунку.

Спонукання, наміри, мотиви і цілі злочинної дії складають поняття «злочинний задум», в характеристиці якого виділяють: - спрямованість задуму (майбутній результат діяння, на досягнення якого спрямоване злочинне діяння); - зміст задуму (відбиття у свідомості особистості всіх обставин, які пов'язані з досягненням мети злочинного діяння). До здійснення дій задум залишається внутрішнім психічним утворенням. Тому суб'єкт несе відповідальність не за задум, а за здійснення (за підготування) злочину. Необхідно підкреслити: у структурі злочинного діяння суттєво саме виникнення і формування задуму, тому що аналіз цього процесу дає можливість виявити особистісні особливості злочинця.

Наступним елементом у психологічній структурі злочинного діяння є способи, засоби і умови його здійснення. Важливість аналізу даного елементу визначається тим, що межі дії залежать від умов дій, від використовуваних знарядь і засобів. Наявні засоби впливають на способи дії й на динаміку задуму. Спосіб здійснення злочину свідчить про психофізіологічні особливості людини, його знання, навички, вміння, звички та інше. Злочин набуває специфічну конкретність через спосіб його здійснення, через ті знаряддя і засоби, які використані злочинцями. Спосіб здійснення злочину в тому числі вказує і на міру його соціальної небезпеки.

Кримінологічну суть злочинів складає їхня мотивація, яка в суб'єктивній формі відображає всю сукупність об'єктивних причин та умов. Причинність злочинної поведінки - складний об'єкт для вивчення. Вона може бути різнобічно досліджена тільки в рамках комплексу наук про людину і суспільство: соціології, соціальної психології, загальної психології, психофізіології та біології.

На соціально-психологічному рівні досліджуються криміногенні властивості таких явищ, як соціальні традиції, настрої, правосвідомість, ціннісні орієнтації, а також механізмів - громадської думки, моди, міжособистісного спілкування, психологічного впливу, конформізму та інше.

На психофізіологічному і біологічному рівнях ставиться завдання виявити вплив властивостей нервової системи, темпераменту і процесів фізіологічного характеру на злочинну поведінку.

Психологічний аспект розкриває зв'язки психічних станів і процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостей (направленості, здібностей, характеру) зі злочинною поведінкою.

Аналіз формування злочинної поведінки з позицій психології передбачає пошук відповідей на такі запитання: чому скоєно злочин?, що призвело чи примусило цю людину обрати злочинний варіант поведінки в конкретній ситуації?, який психічний стан індивіда, його психічні властивості, які проявились у злочинній дії? Відповіді на ці запитання не можуть бути однозначними, бо злочин як свідоме дія людини завжди є результатом складної взаємодії найрізноманітніших причин. Поведінка людини спонукається і регулюється його індивідуальним, суб'єктивним сприйняттям і відображенням реальних життєвих обставин та причетністю індивіда до цих обставин.

Об'єктивними причинами правопорушень є суперечності в соціальних і економічних відносинах - низький рівень життя людей, недоліки організаційного і адміністративно-господарського характеру, безробіття, найближче соціальне оточення тощо.

Суб'єктивними причинами злочину виступають соціальні позиції особистості, система цінностей і інтересів, рівень соціалізації і правосвідомості, соціальні установки і стереотипи поведінки, а також психо-динамічні особливості особи та тимчасові психічні стани.

Система зовнішніх обставин в поведінці особи переламується через її

внутрішній світ, через її психіку. Спроби наукового пояснення особи злочинця і злочинної поведінки психологами йдуть з початку ХХ ст. Одна з перших концепцій полягає в тому, що злочинець має ряд специфічних негативних рис характеру або особистості в цілому. Так, П. Поллітц виділяв у злочинця такі психічні особливості, як «відсутність співчуття», «заниженість відчуття болю», «байдужість до покарання», «пихатість», «схильність до пияцтва», «сексуальна розпущеність» та інше.

Причини злочинної поведінки слід розглядати в комплексі, враховуючи і біологічні фактори індивіда, його індивідуально-психологічні особливості, соціально-надбані ним якості та зовнішні обставини, в яких здійснюється формування особистості й реалізується її життєдіяльність.

Розвиток особистості залежить від того безпосереднього середовища, яке її оточує, від особистого досвіду, від її діяльності. Тому багато спеціалістів обґрунтовано вважають, що протиправні дії зумовлені, з одного боку, груповими ефектами, а з другого, - особистістю правопорушника. Так серед факторів, які зумовлюють формування у правопорушників певного відчуття особистої безпеки, вказуються наступні: - надія на щасливий випадок, яка породжується прикладами інших правопорушників, поганими зразками літературної і кінопродукції; - успішність минулих дій суб'єкта, схильність до ризику зростає по мірі успіху; - ризикованість може бути властивістю особистості правопорушника, яка виражається у потягу до гострих відчуттів; - признання ризику «фатумом життя», що особливо характерне для фаталістичної позиції багатьох рецидивістів.

Суб'єктивні умови - це демографічні та соціально-психологічні особливості населення. За рівнем функціонування виділяють причини й умови: - загальні для всієї злочинності; - особливі для різних видів злочинів (за їх кримінально-правовою характеристикою, за колом осіб, що їх скоїли та інше); - поодинокі для певних злочинів.

З об'єктивної сторони замах на злочин характеризується наступними ознаками: 1) вчинення діяння. З об'єктивної сторони замах характеризується діянням, яке може виявлятися не тільки в дії, але й в бездіяльності; 2) безпосередня спрямованість діяння на вчинення злочину. Законом передусім підкреслено, що діяння повинно бути безпосередньо спрямованим на вчинення злочину. Під таким діянням слід розуміти дію або бездіяльність, що створюють небезпеку об'єкту, який охороняється законом, безпосередньо загрожує заподіянням йому шкоди. Саме цим діянням починається виконання об'єктивної сторони конкретного злочину. Саме тому, ця ознака є обов'язковою для відмежування замаху на злочин від готування; 3) не доведення злочину до кінця. Закон передбачає не доведення злочину до кінця третьою об'єктивною ознакою замаху. Ця ознака характеризує незавершеність об'єктивної сторони злочину: особа або не виконує всіх дій, що становлять об'єктивну сторону, або ж виконує всі дії, але не настають наслідки, передбачені в якості обов'язкових у відповідній статті КК; 4) не доведення злочину до кінця не залежить від волі винного Четверта об'єктивна ознака замаху на злочин полягає в тому, що не

доведення злочину до кінця не залежить від волі винного. Тобто, сутність причин, що виключають завершення об'єктивної сторони полягає в тому, що винний, бажаючи закінчити злочин, не може подолати перешкоди, що виникають. Ці перешкоди можуть бути різними.

У юридичній літературі не існує єдиного визначення правової свідомості. На думку Е. А. Лукашевої, правосвідомість - це погляди, уявлення, думки, почуття, настрої, які виражають розуміння необхідності встановлення та функціонування визначеного правового порядку в суспільстві. О. Ф. Скакун вважає, що правосвідомість - це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. Ключовий пункт правосвідомості - це усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини і оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не тільки вражає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх. Для правової свідомості характерні такі риси:

1. Правосвідомість є одним з різновидів суспільної свідомості. Поряд із іншими формами суспільної свідомості (філософською, релігійною, моральною, політичною, естетичною) їй властиво відображувати навколишній світ, однак не увесь, а лише певний його аспект - правову дійсність. Разом з тим слід зазначити, що правова свідомість не існує в «чистому» вигляді. Її неможливо механічно розділити з мораллю та політичною свідомістю під час аналізу правових явищ. Ці види свідомості взаємно проникають, доповнюють і підкріплюють одна одну.

2. Носіями правосвідомості є різні суб'єкти права: особистість, громадські об'єднання, політичні партії, державні органи та їх посадові особи, юристи-практики, суспільство в цілому. В правовій свідомості відбиваються ставлення суб'єкта до права, юридичної практики, поведінки (діяльності) інших суб'єктів правовідносин, їх оцінка. Правосвідомість виявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи.

3. Об'єктом пізнання правосвідомості зазвичай є чинне право в усій багатоманітності його виявів (право, правові відносини, правова поведінка або діяльність, практика реалізації права тощо). Разом з тим вона може містити в собі оцінку права минулого (аналіз правових пам'яток, наприклад, римського права) або формувати уявлення про право бажане, майбутнє.

4. Правосвідомість є одним з найважливіших чинників розвитку праворозуміння. Право, яке складається об'єктивно, відповідно до існуючих, іноді досить суперечливих уявлень, підходів суспільства щодо регулювання тих чи інших суспільних відносин, не може бути досконалим. У ньому неминуче виникають певні прогалини, внутрішні суперечності.

Процес нормативно-правової регуляції можна розглядати у теоретико-

правовому та психологічному аспектах. У рамках правового підходу відбувається обґрунтування та формалізація тих фундаментальних форм поведінки, які існують у соціумі. З психологічного погляду нормативно-правова регуляція ґрунтується на переживанні справедливості чи несправедливості соціальної регламентації певного роду, добровільному визнанні (чи невизнанні) особистістю виправданості тієї ідеї, що закладена у системі правових норм.

Нормативно-правова поведінка особистості розгортається у проблемній нормативній ситуації, включає процеси підготовки та прийняття рішень щодо способу дій у цій ситуації, їй властиві складні поєднання свідомих та несвідомих компонентів та рівнів психологічної діяльності. Нормативно-правова регуляція поведінки особистості здійснюється значною мірою через

правові норми, які знаходять своє відображення у психіці особистості.

Нормативно-правова регуляція може здійснюватися не лише через глибинні соціальні та психологічні механізми, але і за допомогою досить поверхових механізмів соціального спілкування: зараження (контагіозу), навіювання (сугестії), ідентифікації тощо.

Спрямованість - одна з найістотніших сторін особистості, які характеризують її мотиваційну сферу. Поняттям «спрямованість» позначаються ті особистісні утвори, які результативно виявляють себе таким чином: а) в одній і тій самій життєвій ситуації різних індивідів спонукають ставши перед собою рівні завдання; б) у конкретного індивіда створюють не випадкову послідовність постановки цілей, що протистоїть випадковим змінам ситуацій. Інакше кажучи, спрямованість - це модус особистості, стрижень її структури, що визначає її ініціативну поведінку, яка виходить за межі пасивних реакцій на зовнішні подразники.

У структуру спрямованості входять, усвідомлені мотиви поведінки: цілі, інтереси, ідеали, переконання особистості їхня стійка ієрархія дає змогу в певних межах передбачити загальну спрямованість особистості, її вчинків. Проте на поведінку людини впливають не тільки усвідомлені, а й малоусвідомлені мотиви. Їхнє співвідношення визначає поведінку людини в новій ситуації. Людина часто діє всупереч свідомо сформованому наміру, під впливом безпосередньої спонуки, скажімо, сильного емоційного стану.

У значущій для особистості ситуації мотиви виявляються чіткіше й окремі з них закономірно стають домінуючими. За домінуючою в діяльності та поведінці людини мотивацією розрізняють три основні види спрямованості: спрямованість на взаємодію, спрямованість на завдання (ділова спрямованість) і спрямованість на себе (особиста спрямованість).

Спрямованість на взаємодію спостерігається у тих випадках, коли вчинки людини визначаються потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати добрі стосунки з колегами. Така людина виявляє стійкий інтерес до спільної діяльності, хоча її фактичний внесок у виконання завдання може бути мінімальним.

Спрямованість на завдання, або ділова спрямованість, відображає

перевагу мотивів, які породжуються діяльністю: інтерес до процесу праці, безкорисливе прагнення до опанування нових навичок та умінь. Людина з такою спрямованістю орієнтується на співпрацю з колективом, домагається найбільшої продуктивності праці - своєї та інших людей, намагається обґрунтовано довести свою точку зору, яку вважає корисною для виконання завдання.

Спрямованість на себе, або особиста спрямованість, характеризується перевагою мотивів досягнення особистого добробуту, прагненням підтвердити особисту першість та престиж. У цьому випадку людина частіше зайнята собою, своїми почуттями, переживаннями, мало реагує на потреби оточуючих людей, байдужа до колег, своїх обов'язків. У праці вона бачить передусім можливість задовольнити свої прагнення незалежно від інтересів колег.

Теми доповідей та рефератів:

1. Поняття правової норми у психіці людини.
2. Правова психологія та ідеологія.
3. Соціально-регулятивна сутність права.
4. Свідомість, відповідальність і правосвідомість.
5. Охарактеризуйте психологічні причини злочинної поведінки.
6. Визначте психологічну структуру злочинного діяння.
7. Поясніть, якою може бути мотивація злочинної поведінки.
8. Охарактеризуйте психологічні наслідки злочину.

Питання для самостійного опрацювання

1. Злочинна поведінка та механізми її формування.
2. Поняття особистості злочинця та детермінанти її формування.
3. Чинники та психологічні умови забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів.
4. Психологічні аспекти і загальні ознаки правової поведінки.
5. Психологічна характеристика ролей і функцій членів злочинної групи.
6. Лідерство у злочинній групі.

Рекомендована література

Основна

1. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580- VIII. Верховна Рада України.
2. Балабанова Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.
3. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.
4. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.; Теслик Н. М. Соціально-психологічний тренінг розвитку професійної правосвідомості курсантів ВНЗ МВС України. Вісник Національного університету оборони України. 2013. № 1

(32). С. 309-313.

Додаткова

1. Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2019. 288 с. Погрібна В. Л. Професійна компетентність як елемент професіоналізму правоохоронців. Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України : матеріали «круглого столу»; (Харків, 11 листопада 2011 р.) МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2010. С. 60-65.

2. Судова медицина та психіатрія : навч. посіб. Кікінчук В. В., Лозова С. М., Гусєва В. О. та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 184 с.

Семінарське заняття №10, № 11.

Тема 7. Гендерний аспект впровадження принципу рівності в реалізації юридичної діяльності

Навчальна мета заняття: оволодіти знаннями про гендерні проблеми та реалізації принципу рівності в юридичній діяльності.

Час проведення - 4 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Визначення поняття гендеру та статі, їх взаємозв'язок.
2. Формування гендерної ідентичності.
3. Гендерні ролі, стереотипи та гендеау соціалізація.
4. Гендерні особливості професійної діяльності поліцейського
5. Гендерно зумовлене насильство.

Методичні вказівки

Гендер - це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Термін "гендер" виник у Великій Британії. У перекладі з англійської мови гендер буквально означає рід - чоловічий, жіночий, середній. Надалі це поняття почало означати соціо-статеві характеристики статі, на відміну від власне біологічних (генетико-морфологічних, анатомічних, фізіологічних), - із властивими їй характеристиками способу життя, поведінки, намірів і прагнень.

Якщо *стать* задається природно, то *гендер* конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. *Гендер* характеризує осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації.

Гендер - досить складне поняття, оскільки розкриває багато-аспектний

зміст явища. У науковій літературі воно вживається в кількох значеннях: • гендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;

- гендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;

- гендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.

- *Сучасна гендерна теорія* - це система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей

Характеризуючи особистість, сучасна гендерна теорія, гендер охоплює такі компоненти:

- категорія статі, тобто належність до певної біологічної статі;
- гендерну ідентичність як особистісне сприйняття своєї статевої належності;
- гендерний шлюбний і репродуктивний, статуси як здійснення або нездійснення дозволеного та недозволеного виконання батьківських ролей;
- гендерну структуру особистості, тобто внутрішньо притаманні зразки соціально визнаних емоцій, організованих структурою сім'ї та батьківства;
- гендерні процеси як соціальні практики освіти, навчання, необхідних рольових реплік, що роблять поведінку гендерно прийнятною і включають розвиток гендерної ідентичності;
- гендерні переконання як сприйняття або несприйняття гендерної ідеології.

Поняття гендеру як соціально-психологічної статі людини визначається принаймні двома сферами детермінант:

- соціальними (сукупністю соціальних очікувань щодо гендерних ролей, норм і стереотипів)
- особистісними (уявленням людини про те, ким вона є).

Друга дуже тісно пов'язана з поняттям *ідентичності*.

Ідентичність - образ "Я", усвідомлення власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних і психологічних рис.

Рольова ідентичність - це ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій.

Людина може мати певну чітко визначену статеву ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність гендерним ролям і стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам. Оскільки гендерні ролі й стереотипи - це продукт суспільної історії, який містить соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого спільного з природою статі, то гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних і географічних) чинників, а не від біологічної природи людини.

З позицій трансакційного аналізу Е. Берна гендерна ідентичність

визначається *життєвим сценарієм* людини. Згідно з теорією життєвих сценаріїв протягом життя людини здійснюється статеворольове програмування чоловіків і жінок, тобто процес формування статевих та гендерних життєвих ролей особистості. Одними з основних елементів життєвого сценарію людини є сценарні заборони й директиви, які забороняють одні форми активності і приписують інші. Людина слідує цим заборонам і директивам, значна частина яких відповідає моделям гендерних ролей, не усвідомлюючи цього впливу.

У процесі такої гендерної соціалізації здійснюється певна деформація розвитку особистості, оскільки одні сторони особистості (що відповідають гендерним стереотипам) заохочуються й підсилюються, а інші (що таким стереотипам суперечать) - навпаки, забороняються та затримуються в розвитку. Починаючи з раннього дитинства дівчаток і хлопчиків примушують діяти за певним сценарієм, що пов'язано не лише з розвитком відповідних фемінних чи маскулінних рис, а й з життєвими виборами. Згідно з ними чоловіки й жінки обирають форми життєвого шляху, що відповідають гендерним стереотипам, а не особистісним потенціям, покликанню тощо.

Гендерно-рольова поведінка людини має свою історію. Гендерні ролі не виникають одразу з народженням дитини, вони розвиваються залежно від багатьох умов і чинників протягом людського життя. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. *Гендерно-рольова соціалізація* - це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям.

Від самого народження дитина потрапляє в соціальне оточення, яке задає безліч стереотипів гендерно-рольової поведінки. Змалку дитина чує від своїх батьків, вихователів: "Це не гарно, це не личить дівчинці (хлопчикові)"; "Не плач, хлопчики не плачуть!"; "Не бийся, дівчатка так не поведуться!".

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Хлопчик у процесі гендерного розвитку стикається з численними проблемами, насамперед пов'язаними з визнанням в оточенні однолітків, з лідерством, суперництвом тощо. Якщо для дівчинки проблема лідерства полягає в тому, що вона, з погляду суспільних стереотипів, не повинна до нього прагнути, то для хлопчика - навпаки. Суспільна думка змушує хлопчика вважати лідерство невіддільною цінністю свого буття. Чоловік, не реалізований у сфері лідерства, тією ж громадською думкою вважається менш компетентним, ніж чоловік з високим соціальним статусом, інколи - навіть невдахою. Особливі вимоги висувуються до чоловіка в сфері інтимних стосунків, наприклад, завжди мати потенцію (для порівняння - жінка таких

проблем практично не має). Як результат усіх перерахованих проблем - безліч стресових ситуацій, у які потрапляє чоловік, внутрішні конфлікти, неврози, проблеми зі здоров'ям тощо.

Невідповідність суспільним нормам, що висувуються до гендерних ролей, та відповідним цінностям створює численні суперечності між Гендерними ролями людини, її Гендерною ідентичністю та соціальними очікуваннями до стандартів гендерних ролей. Такі суперечності проявляються як різноманітні *гендерно-рольові конфлікти особистості*.

Гендерно-рольовий конфлікт найчастіше відбувається як суперечність між суспільними стереотипами гендерної ролі (традиційними уявленнями) і реальними потребами людини. Наприклад, є стереотип, згідно з яким чоловіки повинні проявляти невисоку емоційність і самі справлятися з власними емоційними проблемами.

Теми доповідей та рефератів:

1. Гендерна ідентичність. Етапи в історії її вивчення.
2. Фемінізм і гендерна методологія
3. Виникнення фемінізму як соціального явища і теорії: історія, ідеї, ідеології.
4. Відмінність між поняттями «стать» та «гендер».
5. Гендерний аспект віктимності особистості.

Рекомендована література

Основна

1. Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.
2. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.
3. Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.;
4. Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2019. 288 с.

Додаткова

1. Шевченко Л. О., Романчик Т.С. Гендерні особливості ціннісних орієнтацій правоохоронців. Право і безпека. 2011. № 1 (33). С. 197-201. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_1/PB_-1/PB_-1_43.pdf;
2. Шевченко Л. О. Психологічні складові професійної самореалізації жінок-правоохоронців. Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 11 листопада 2011 р.). МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2011. С. 368-371.

Тема 8. Семінарське заняття № 12 . Пенітенціарна психологія

Навчальна мета заняття: викладення навчального матеріалу щодо психологічної характеристики особистості засуджених, динаміки їх психічного стану, психології мікрогруп та субкультури.

Час проведення - 2 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Психологічна характеристика особистості засуджених та їх адаптаційних можливостей.
2. Види адаптації засуджених.
3. Типи особистості в місцях позбавлення волі.
4. Поняття ресоціалізації. Психологічні методи ресоціалізації засуджених.
5. Характеристика психологічних особливостей мікросередовища засуджених.
6. Страти у мікросередовищі засуджених.

Методичні вказівки.

Наявність злочинності як соціального та соціально-психологічного феномену спричиняє потребу у пенітенціарних закладах різних видів, що виконують функцію ізоляції й перевиховання людей, які з тих чи інших причин відхилилися від заданих суспільством поведінкових зразків, учинили протиправні дії та повинні у відповідності з законом відбувати покарання. На практиці вказані заклади є не лише місцем тимчасового відокремлення особи від суспільства, але й живильним середовищем своєрідної субкультури із власними вимогами, нормами і правилами співжиття. Життєдіяльність у місцях позбавлення волі об'єктивно призводить до появи моралі, що за своїм змістом дала можливість дослідникам кваліфікувати її як становокастову, а також нормопорядку, типового для архаїчної спільноти. Ці ознаки слід обов'язково враховувати при оцінці можливостей та ефективності покарання у вигляді позбавлення волі як засобу виправлення та перевиховання.

Пенітенціарна психологія є одним з напрямів юридичної психології, що досліджує психологічні закономірності динаміки особистості у процесі відбування покарання, у тому числі - у місцях позбавлення волі, та особливості формування і функціонування мікрогруп засуджених.

Предмет пенітенціарної психології - психічні явища, які виникають при позбавленні людини волі та застосуванні інших видів покарань, а також психологічні умови і особливості процесу корекції та ресоціалізації особистості засуджених.

Основні завдання пенітенціарної психології: 1. Визначення системи принципів і методів вивчення особистості засуджених, адаптація наявних та розробка нових методик вивчення особистості, спрямованих на здобуття інформації з метою здійснення позитивного психологічного впливу.

2. Дослідження психологічних характеристик та динаміки особистості засуджених - вивчення їх психологічних особливостей, які

зумовлені віком, життєвим досвідом, характером вчиненого злочину тощо; виявлення закономірностей зміни психіки засуджених в умовах позбавлення волі.

3. Дослідження закономірностей утворення і функціонування груп засуджених - вивчення механізмів формування різних видів груп, їх структури та характеру впливу на учасників. 4. Визначення форм і методів психологічного впливу на особистість засуджених - цілеспрямований добір та реалізація системи групових та індивідуальних форм і методів психологічного впливу з метою найбільш ефективної корекції поведінки. 5. Дослідження психологічних чинників, що впливають на ефективність ресоціалізації засуджених - вивчення впливу основних (режим, праця, стосунки в групах засуджених тощо) і факультативних (родинні та дружні зв'язки на волі, захоплення та інше) чинників на процес перевиховання і ресоціалізації засуджених. 6. Розробка практичних психологічних рекомендацій щодо підготовки засуджених до життя на волі - підготовка та активізація психіки засуджених, формування психологічної готовності до життя в нових соціальних умовах.

Раніше вже зазначалось, що правопорушник (злочинець) - свідомий суб'єкт, наділений сукупністю біологічно зумовлених і соціально детермінованих властивостей та якостей, поведінка якого визначається антисуспільною спрямованістю, що виникає під впливом дії певних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умов. Засуджений - злочинець, що відбуває покарання за вироком суду, отже на нього розповсюджуються усі вищезазначені характеристики.

Традиційно виділялись наступні типи засуджених: *актив* - особи із вираженою позитивною спрямованістю, які характеризуються активною участю у трудовому процесі, ініціативним ставленням до навчання, ретельністю у виконанні доручень, позитивним впливом на інших членів групи; *резерв* - засуджені, які беруть участь у трудовому процесі, у навчанні, але поведінка їх характеризується незначною ініціативністю; *пасив* - засуджені із невизначеною спрямованістю, які вагаються у виборі стратегії своєї поведінки, їх вчинки значною мірою залежать від ситуації; *засуджені із негативною спрямованістю* - ті, для кого характерні порушення режиму, негативне ставлення до будь-яких форм позитивного впливу, підвищена конфліктність. На жаль, приведена типологія є ідеологізованою, суто формальною і не дає уявлення про змістовні особливості мікросередовища засуджених та психологію їх особистості.

Соціальна ізоляція негативно впливає на психіку засудженого: загострюються міжособистісні конфлікти, виявляється агресивність і ворожість у відносинах, виникають фрустраційні стани. Перебування у місцях позбавлення волі може бути пов'язане також з такими негативними явищами, як: *дезадаптація* - неможливість звикнути до ізоляції від суспільства, нових умов життя; *десоціалізація* - трансформування позитивних якостей особистості засудженого в негативні (прийняття вимог кримінального світу,

співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями та інше). Відбування покарання у місцях позбавлення волі пов'язане зі зміною людської поведінки. Тому, соціальна ізоляція впливає на психіку засудженого. Вона покликана змінити особу засудженого, зробити певну корекцію, усунути певні особистісні дефекти. Засуджені з укоріненими соціально-психологічними дефектами мають потребу у твердому соціальному контролі, що здійснюється в установах з виконання покарання і спрямований на зміну і викорінювання у них соціально-психологічних дефектів. Метою такого контролю є руйнування злочинних потреб, розрив соціально шкідливих зв'язків, ліквідація негативного соціального досвіду, навичок і звичок.

Виділяють два види адаптації - соціальну і психологічну. *Соціальна адаптація* полягає в тому, що за нових умов особа обирає такі види діяльності й форми поведінки, котрі полегшують її пристосування до оточуючих реалій, завдяки чому посідає певне місце в суспільстві. *Психологічна адаптація* пов'язана з продукуванням окремих видів психологічного захисту або їх системи, що дозволяє зберігати високий рівень самооцінки навіть за відсутності об'єктивних підстав для цього. Найпростіший варіант психологічної адаптації для засудженого - вважати вирок стосовно власного злочину несправедливим.

Перш за все, слід зазначити, що більшості ув'язнених притаманні *специфічні емоційні стани* - недовірливість, підозріливість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності та інше. Вони викликаються наступними чинниками:

- 1) ізоляцією від суспільства і розміщенням у замкненому середовищі;
- 2) обмеженням у задоволенні потреб, у першу чергу біологічних, через тотальну регламентацію поведінки; 3) примусовим включенням до одностатевих соціальних груп. Жорстка регламентація поведінки правилами, що визначаються ворожим щодо засудженого середовищем, та наявність широкого спектру санкцій за їх порушення, формує пасивність і прагнення уникнути будь-яких змін. Оскільки ув'язнений живе у постійному тісному оточенні, порушення правил може відбутися і не з його вини, а з-за того, що його хтось підштовхнув, обмовив або неправильно витлумачив його слова. Тому необхідно не лише постійно контролювати власні вчинки, але і прораховувати можливі варіанти поведінки партнерів по спілкуванню. Невдоволення і ворожість посилюються через те, що конфлікти, які виникають у мікросередовищі засуджених, важко врегулювати, а можливості змінити оточення немає. Людина протягом тривалого часу знаходиться в одній і тій самій соціальній групі, тому конфліктні ситуації нерідко переростають у злочини. Від усього цього занепокоєність і підозріливість набувають хронічного характеру, нагнітаючи постійну внутрішню напруженість. Зненацька може настати момент «вибуху» («короткого замикання»), що супроводжується бурхливою агресією, яка, на перший погляд, здається невмотивованою. Найчастіше такій поведінці передують зовнішній спокій, що маскує глибокі психічні переживання, робить їх непомітними для стороннього

ока. Однак причина агресивності завжди існує: вона полягає у гранично сконцентрованій внутрішній напрузі, для миттєвої розрядки якої буває досить зовсім незначного зовнішнього поштовху.

Геніальний письменник Ф. М. Достоевський зауважив, що такий вибух - це «тоскний, зсудомлений вияв особистості, інстинктивна туга за самим собою, бажання заявити себе, свою принижено особистість, що раптом з'являється і доходить до злоби, до шаленства, до потьмарення розуму».

По-друге, емоційним станам засуджених притаманна певна загальна динаміка. *Динаміка особистості в умовах позбавлення волі* - це сукупність «критичних» змін у психічному стані людини від арешту до звільнення. Можна виділити наступні її етапи: 1) після арешту - у психічному стані людини домінує страх перед майбутнім покаранням; 2) після набуття вироком законної сили - психічний стан засудженого характеризується апатією, можливо, готовністю спокутувати провину; 3) після прибуття до установ виконання покарань (УВП) - розпочинається адаптація до нових умов життя, коли дуже гостро відчувається обмеження потреб, зміна звичних стереотипів; 4) від 3-4 до 6-8 місяців перебування в УВП - поява та розвиток інтересів у нових умовах життя (утворення неформальних груп, праця, побачення із родичами та інше), що сприяє виникненню у засудженого позитивних емоцій та підвищує ступінь його психічної активності; 5) адаптаційний період; 6) період перед звільненням (3-8 місяців) - є дуже складним у зв'язку з очікуванням волі та труднощів, що можуть при цьому виникнути. Таким чином, потребують особливої уваги перші місяці ув'язнення. У цей час спостерігається найбільше виявів агресії, що призводить до самокаліцтва. Потім настає заспокоєність, яка мовою відомчих документів називається «початком виправлення і перевиховання». Психологи ж називають цей стан «психічним паралічем», коли людина ніби вклякає, поринувши в тужливе очікування того, що ж буде з нею далі. Так, Ч. Беккарія, італійський просвітник і гуманіст, вважав, що позбавлення волі не поступається за своєю болісністю смертній карі. Він писав: «Нещасний бачить, що стражданням його немає кінця, що із ув'язненням вони лише починаються. Дух наш здатен скоріше витримати і тяжчу, але швидкоплинну муку, аніж довгу і нескінченну». Згасання нервово-психічних проявів робить механізми поведінки неврегульованими, а спалахи агресії ще менш передбачуваними. Частішають випадки самогубства, причиною якого є втрата сенсу життя.

У періоди перед звільненням занепокоєність посилюється, а внутрішня напруга зростає. Здавалося б, мусить бути навпаки: наближення очікуваної волі має приносити відчуття задоволення та умиротвореність. Працівники місць позбавлення волі знають, що найнебезпечніший період у житті ув'язнених - останні місяці перед звільненням. Часто засуджені у цей період навіть намагаються тікати, що іде всупереч усякому здоровому глузду. Психологи називають це явище виникнення нездоланного страху перед моментом досягнення давно очікуваної мети «ефектом уникнення об'єкту». Засуджений розуміє, що свобода може перетворитися для нього у тяжке

випробування: як зустрінуть його родина та колишні друзі, чи буде можливість знайти роботу та житло, як поставиться до нього оточення? Отже, керуючись принципами гуманістичної психології, можна стверджувати, що на кожному етапі перебування в УВП засудженому потрібна психологічна допомога, яку може надати лише кваліфікований фахівець.

Ресоціалізація особи засудженого полягає у формуванні законослухняної поведінки для життя на волі, зміні особистісної спрямованості, відновленні раніше порушених соціальних якостей особи, здійсненні необхідної психокорекції.

Психологічними методами ресоціалізації засуджених є наступні: - *переконання* - реалізується, під час індивідуальних співбесід і поєднує цілі вивчення та впливу на особистість засудженого; - *навіювання* - передбачає прямий (безпосереднє звернення до засудженого) або непрямий (за допомогою фільмів, музики, художньої літератури), вербальний або невербальний, емоційно забарвлений вплив на психіку з метою формування певного психічного стану чи спонукання до певних дій; - *регулювання міжособистісних стосунків* - здійснення системного та цілеспрямованого впливу на сферу міжособистісного спілкування засуджених; - *«вибуху»* - специфічний метод миттєвого впливу (наприклад, створення спеціальної ситуації завдяки попередній домовленості з іншими її учасниками, де б виявилися прагнення чи можливості особи), що може раптово змінити на протилежні основні цінності та бажання людини; - *передачі інформації* - спеціальний і цілеспрямований добір інформації позитивного чи негативного змісту, що надходить до засудженого (наприклад, про життя його родини) з метою поширення соціального досвіду, регулюючого впливу на психічний стан, підвищення трудової активності тощо.

У мікросередовищі засуджених можна виділити кілька прошарків (страт). Лідери - беруть на себе роль захисту прав, уособлюючи та відображаючи настрої й інтереси інших засуджених, що надає їм значної ваги. Також до верхнього прошарку мікросередовища засуджених належать особи, які виконують функцію посередників між «керівниками» та представниками інших страт. Наближеними до лідерів є особи, які стежать за виконанням неформальних норм поведінки та/чи здійснюють санкції за їх порушення.

Знавці неформальних норм поведінки - посідають серед засуджених почесне місце. Існує страта ізольованих. Загалом соціум у пенітенціарній системі характеризується жорстким поділом.

Теми доповідей та рефератів:

1. Динаміка особистісних трансформацій в місцях позбавлення волі.
2. Чинники формування певного типу особистості засуджених.
3. Специфічні емоційні стани, що притаманні засудженим.
4. Психологічна характеристика малих соціальних груп засуджених.
5. Основні методи психологічної корекції особистості засудженого.
6. Психологічна характеристика особистості засуджених та їх

адаптаційних можливостей.

7. Методи психологічного впливу на засуджених.

Рекомендована література

Основна

1. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII. Верховна Рада України.

2. Петьков В. А. Психологічні особливості засуджених в умовах позбавлення волі. Автореф... канд. психол. наук, спец.: 19.00.01 - загальна психологія, історія психології. Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2014. 20 с.

3. Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.

4. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.

5. Третяк О. С., Чебоненко С. О. Пенітенціарна психологія: навчальний посібник. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. 219 с.

Додаткова

1. Журавель Т. В., Вовк В. М., Калівошко В. К. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх. Методичний посібник. К.: Версо- 04, 2012. 168 с.

2. Синьов В.М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. К., 1997. 272 с. Старков О. В. Криминальная субкультура: спецкурс. М.: Волтерс Клувер, 2010. 240 с.

3. Степанюк А.Х. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: моногр. Х.: Кросс- роуд, 2011. 323 с.

Семінарське заняття 1: «Предмет, мета, задачі юридичної психології та її місце в системі наук»

Навчальна мета заняття: вивчення поняття про психіку та свідомість особистості у юридичній психології.

Навчальні питання:

1. Поняття «психіка». Людина, індивід, індивідуальність, особистість.
2. Свідомість особистості, її розвиток у філогенезі.
3. Правосвідомість особистості. Деформації правосвідомості.
4. Ціннісні орієнтації індивіда та ставлення до права.
5. Професійно-правова свідомість юриста.
6. «Професійне вигорання» юриста.

Методичні вказівки.

Психіка людини – відбивно-регуляційна діяльність, яка забезпечує активну її взаємодію з навколишнім світом на основі присвоєння загальнолюдського

досвіду.

Психіка людини є особливим механізмом – це суб'єктивне, сигнальне, соціально обумовлене відображення дійсності у вигляді ідеальних образів, на основі яких здійснюється активна взаємодія людини з середовищем. Психіка здійснює функцію орієнтації і регуляції діяльності, поведінки людини.

Психіка – суб'єктивне відображення об'єктивного світу. У психології стосовно людини використовуються поняття «індивід», «особистість», «індивідуальність». Часто ці поняття підміняють один одного.

Поняття «індивід» (з лат. *individuum* – неподільний) розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду. *Особистість* виникає тоді, коли індивід як суб'єкт здійснює діяльність за нормами та еталонами, що задаються ззовні.

Свідомість – вищий рівень психічного відображення дійсності і вищий рівень саморегуляції. Властивості свідомості: активність свідомості, цілеспрямованість, ідеальність відображення, об'єктивність відображення, предметність. Основними характерними рисами свідомості є, по-перше, активність, по-друге, спрямованість.

Правова психологія – це стихійний, «несистематизований» пласт правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени.

Концентрованим виразом правосвідомості є правова ідеологія. *Правова ідеологія* – це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Деформація правосвідомості проявляється у викривленні уявлень про цінність права. Проявами дефектної правосвідомості є: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, «переродження» правосвідомості та правовий нігілізм.

Фундаментальні особливості професійної правосвідомості правознавців, як і власне поняття правової свідомості, є вираженням концептуальних позицій дослідників. Розуміння сутнісного критерію виокремлення професійної правової свідомості принципово відрізняється у різних авторів.

Професійне вигорання – це синдром, що розвивається на фоні хронічного стресу і ведучий до виснаження емоційно-енергетичних і особистісних ресурсів працюючої людини. Синдром професійного вигорання – найнебезпечніше професійна хвороба тих, хто працює з людьми.

Вищою формою психічного є свідомість – вищий рівень психічного відображення дійсності і вищий рівень саморегуляції. Свідомість активна, рефлексивна, предметна, спрямована.

Теми доповідей та рефератів:

1. Основні властивості свідомості особистості та їх розвиток.
2. Елементи правосвідомості та функції.

3. Індивідуальне ставлення свідомості юриста до права.
4. Особистісна адаптація працівника ОВС до екстремальних умов діяльності із психологічною стійкістю.
5. Роль юридичної психології в оптимізації професійної діяльності юриста.

Література: Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.; Кудерміна О. І., Казміренко Л. І., Андросюк В. Г. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування: навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.; Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім “Слово”», 2018. 448 с.; Озерський І. Організаційно-правова та психологічна оптимізація слідчої діяльності органів прокуратури. Вісник прокуратури, 2010. № 4 (106). С. 75–80.; Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.

Семінарське заняття № 2. ПСИХІЧНІ ЯВИЩА СУБ'ЄКТІВ І ОБ'ЄКТІВ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (4 год.)

Навчальна мета заняття: вивчення психічних явищ суб'єктів і об'єктів у юридичній діяльності особистості.

Навчальні питання:

1. Психічні явища як психологічна категорія.
2. Психограма юриста. Здібності юриста.
3. Мотиваційна сфера особистості. Професіональна спрямованість особистості юриста.
4. Адаптація як психологічний процес. Професійна адаптація юриста.
5. Правова соціалізація особистості.

Методичні вказівки.

Психічні процеси відображають психічні явища, які розвиваються, постійно змінюються. Психічні процеси та їх групи. Пізнавальні – пам'ять, увага, уява, мислення, сприйняття. Вольові – виникнення потреби, стимулювання діяти певним чином, прийняття рішень і їх виконання. Емоційні (почуття, настрої).

Психічні властивості. Темперамент. Характер. Здібності. Професіограма. Головною частиною професіограми є психограма. Професіограма юриста. Історія професії. Домінуючі види діяльності юриста. Якості, що забезпечують успішність виконання професійної діяльності. Здібності. Особистісні якості, інтереси і схильності. Якості, що перешкоджають ефективності професійної діяльності. Сфери застосування професійних знань.

У різноманітті індивідуальних особливостей особистості важливе місце займають здібності. Вони виступають одним з важливих внутрішніх умов

успішного оволодіння певною спеціальністю й постійного вдосконалювання. Вони не зводяться до знань та навичок, а являють собою стійкі особливості психічної діяльності, що відповідають вимогам певної професії.

Громадянська свідомість. Юристи завжди належали до прогресивної й авангардної частини суспільства. Активна цивільна позиція юриста трансформується в активно-професійну, зв'язану із прагненням до діяльної участі в зміцненні законності та правопорядку.

Моральність юриста. Гуманність. Діловитість. Спеціально-юридичні здібності юриста.

Мотивація є динамічним процесом фізіологічного та психологічного плану. Системо-утворювальним чинником діяльності є мотив. Провідні мотиви здебільшого визначають спрямованість діяльності. Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними й культурними потребами. Потреби породжують інтереси, тобто спрямованість особистості на певні об'єкти з метою пізнати їх, оволодіти ними.

Однією з центральних проблем юридичної психології є вивчення і розкриття закономірностей юридичної діяльності. Це потребує, насамперед, встановлення психологічної структури діяльності, що дає можливість більш повно і глибоко вивчити всі особливості діяльності, отже – ретельніше підготуватись до її виконання. Виявлення та вивчення психологічної структури є необхідною передумовою і для вирішення проблем наукової організації цієї діяльності.

Виявити психологічну структуру – це означає, передусім, визначити основні компоненти даного виду діяльності, що можна зробити, лише розглядаючи *людину як суб'єкт праці, пізнання і спілкування*. Будь-яка діяльність характеризується спрямованістю, наявністю специфічних цілей; особливостями об'єктів діяльності; конкретними методами і засобами досягнення мети; наявністю специфічних умов діяльності. Сказане повною мірою стосується і юридичної діяльності.

Мета (чи сукупність цілей) *юридичної діяльності* визначається необхідністю забезпечення умов для функціонування правової держави та нормальної життєдіяльності (безпеки життя і здоров'я, права власності тощо) кожного конкретного громадянина держави. Жоден з інших видів діяльності не є носієм сукупності цілей, притаманних правоохоронній та правозастосовній діяльності, що власне й визначає специфічність її психологічної структури.

Об'єкти діяльності – переважно особи, що перебувають у конфліктних стосунках із законом, порушують правові норми чи є носіями інформації, значимої для розкриття та розслідування злочинів, їх профілактики. Сюди ж слід віднести специфічні емоційні стани об'єктів, специфічність інформації, що збирається в процесі діяльності, особливості її опрацювання та закріплення. Особливі умови діяльності створюються тими психологічними відносинами, які супроводжують її здійснення. Вони визначаються поведінкою осіб, що порушили закон чи є носіями інформації про нього, їх ставленням до *суб'єкта діяльності* – працівника правоохоронних чи правозастосовних установ.

Юридична діяльність є різновидом трудової діяльності. Вона розрізняється *за профілем* (правоохоронна, правозастосувальна, судова) та *за суб'єктами її реалізації* (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна).

За структурою юридична діяльність поділяється на: *пізнавальну; конструктивну; комунікативну; організаторську*. Слід також виділяти два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини: 1) профілактична та 2) посвідчувальна.

При здійсненні діяльності у сфері правовідносин кожен із зазначених різновидів (компонентів загальної структури) може виступати як самостійний елемент, у тісному взаємозв'язку з іншими видами або ж як допоміжний, що забезпечує інші види. Кожен із них може бути складовою частиною психологічної структури будь-яких видів діяльності людини, специфіка ж юридичної діяльності визначається саме змістовними її характеристиками.

Юридична діяльність відноситься до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності: 1) дефіцит часу; 2) вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; 3) підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі вони набувають особистої значимості та призводять (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення стану психологічної напруженості. У процесі діяльності виникають і розвиваються нові потреби та інтереси, ідеали та переконання тощо.

Професійна спрямованість юриста. Основні елементи професійної спрямованості. Правосвідомість є в кожного громадянина, але в професіонала вона повинна відрізнятися систематичністю, повнотою, детальністю, зрілістю, професіоналізмом, глибокою усвідомленістю, переконаністю, базуватися на наукових даних. Професійна концепція.

Морально-психологічні особливості юриста. Морально підготовлене той, хто завжди й скрізь ці норми виконує, захищає добро й справедливість, бореться зі злом і несправедливістю завжди й скрізь. Будь-які засоби й методи повинні бути насамперед моральними, особливо – у правоохоронній діяльності.

Професійна адаптація юриста. Соціалізація. Специфічність правової соціалізації курсанта-правознавця є вплив соціального середовища опосередковується уже сформованою системою правових цінностей, існуючими компонентами правосвідомості.

Теми доповідей та рефератів:

1. Основні психічні властивості особистості.
2. Спеціально-юридичні здібності юриста.
3. Взаємозалежні аспекти адаптації особистості.
4. Віктимність як вивчення взаємозв'язків між злочинцем і жертвою.

Питання для самостійного опрацювання

1. Змістовна специфіка пізнавальної, конструктивної, організаторської та комунікативної частини юридичної діяльності.
2. Загальні та специфічні психологічні чинники юридичної діяльності.
3. Функціонально-психологічний аналіз юридичної діяльності.
4. Проблемна ситуація, гіпотеза, версія. Вплив психологічних чинників на ефективність слідчої діяльності. Психологічні бар'єри та їх нейтралізація.

Рекомендована література: Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.; Кудерміна О. І., Казміренко Л. І., Андросюк В. Г. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування [Текст] : навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.; Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім “Слово”», 2018. 448 с.; Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.

Семінарське заняття № 3. ПСИХОЛОГІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ (СУДОВОЇ, АДВОКАТСЬКОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ

Навчальна мета заняття: вивчення психології процесуальної діяльності.

Навчальні питання:

1. Специфіка судової психології.
2. Психологічна характеристика судового процесу.
3. Формування суддівського переконання. Психограма судді.
4. Психологічна структура адвокатської діяльності.
5. Психологічні аспекти полеміки у судовому процесі.

Методичні вказівки

Наука покликана вивчати способи, шляхи впливу процесуальної діяльності на психологію людей з метою забезпечення оптимального встановлення істини, виховного впливу як на осіб, які вчинили злочин, так і на всіх громадян. У судовій психології завдання можна визначити, тільки керуючись загальними цілями створення допоміжних юридичних наук. Значить, для цього необхідно ґрунтуватися на конкретизованих завданнях кримінального та цивільного судочинства. У судовій психології можна виділити загальні і приватні завдання. При здійсненні правосуддя провідною є конструктивна діяльність

Психологічна характеристика судового процесу. Психологічний аналіз судового процесу дає можливість розробити рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності правосуддя, культури процесу, максимального виховного впливу на всіх його учасників. Формування суддівського

переконання.

Головною характеристикою особистості судді є професійна спрямованість, яка включає в себе сукупність морально-етичних, інтелектуальних, характерологічних і психофізіологічних якостей. Складовою частиною професійної спрямованості судді є його професійний обов'язок, правосвідомість. Стрижневими якостями судді, які сприяють повноті, об'єктивності та всебічності дослідження обставин кримінальної справи, постановою законного і обґрунтованого вироку, є чесність, справедливість, принциповість і об'єктивність. Вольові якості судді, як рішучість, упевненість, які повинні сприяти подоланню наявних у нього сумнівів, вагань, чіткому здійсненню конструктивної діяльності, незалежно від складності ситуації, було прийнято правильне рішення, винесений обґрунтований вирок.

Психологічна структура адвокатської діяльності. У психологічній структурі адвокатської діяльності, виділяють такі різновиди: 1) пізнавальна, 2) комунікативна, 3) організаційна, 4) конструктивна, 5) профілактична, 6) засвідчувальна. *Захисник* – самостійна і незалежна процесуальна фігура. Законодавець визначає обов'язки захисника і визнає певну односторонність діяльності адвоката, звільняючи його від пошуку небажаних для підзахисного обставин.

Основні професійні та моральні якості прокурора. Професійна етика прокурора визначає комплекс етичних вимог. Уся поведінка прокурора як представника держави повинна бути підкорена моральній самодисципліні: неприпустиме його зневажливе чи глузливе ставлення до кого б не було, суперечки з членами суду чи адвокатами. Усім має бути очевидним, що його інтереси – це інтереси суспільства.

У сфері професійних цілей і прийняття рішень у прокурора домінують такі завдання, як покарання злочинців і захист потерпілих, боротьба за справедливість, контроль за дотриманням закону, захист інтересів громадян і держави.

До практичних дій прокурора можна віднести підготовку промови, роботу з документацією, ведення допиту особи на судовому засіданні, дискусію з адвокатом, вивчення висновків експертів.

Слід відзначити, що *діяльність з розслідування злочинів (слідча діяльність)* як різновидність юридичної – це цілеспрямований процес, метою якого є відтворення справжньої картини події злочину за її прямими та непрямими доказами. Її психологічна структура може розглядатись як сукупність основних (пізнавальної, конструктивної, комунікативної, організаційної) та допоміжних (профілактичної та засвідчувальної) різновидів діяльності. Ці складові є у всіх видів юридичної діяльності, тільки їх співвідношення може бути різним.

Пізнавальна діяльність слідчого – це пошук, сприймання, аналіз та узагальнення інформації, за допомогою якої встановлюється істинне знання щодо конкретної кримінальної справи.

Конструктивна діяльність слідчого складається з відібрання та композиції зібраного доказового матеріалу (відновлення події злочину за матеріальними та

ідеальними слідами) і планування розслідування (планування змісту майбутньої діяльності, тобто визначення предмета та заходів розслідування; планування організації перевірки версій; планування системи та послідовності власних дій; планування системи та послідовності дій інших учасників процесу розслідування).

Комунікативна діяльність слідчого – це процес встановлення та підтримання психологічного контакту з різними категоріями учасників процесу розслідування, а також здійснення на них психологічного впливу з метою одержання необхідної інформації про подію злочину.

Організаційна діяльність слідчого – це реалізація системи слідчих дій для одержання доказової інформації; координація зусиль працівників правоохоронних органів, які беруть участь у процесі розслідування злочину; формування технічної та психологічної готовності до виїзду оперативно-слідчої групи при проведенні окремих слідчих дій.

Профілактична діяльність слідчого полягає у виявленні причин та умов, що сприяють злочинності; здійсненні психологічного впливу на різні категорії учасників розслідування з метою корекції їх небажаної позиції чи поведінки.

Засвідчувальна діяльність слідчого – це надання всієї одержаної інформації у спеціальних, передбачених законом формах (протокол, постанова тощо).

Функціонально-психологічний аналіз слідчої діяльності здійснюється завдяки визначеній послідовності дій. Реальна ситуація злочину, як правило, визначається високим ступенем складності та невизначеності. Тому, плануючи процес розслідування, слідчий зосереджується не на реальній ситуації, а на її інформаційній моделі. Таким модельним уявленням і постає *слідча ситуація* – динамічна інформаційна система, що відображає, з різним ступенем адекватності, багатоманітні логіко-пізнавальні зв'язки між встановленими і ще не встановленими обставинами, тактико-психологічні відносини учасників (сторін) кримінального судочинства, а також організаційно-управлінську структуру та рівень упорядкованості процесу розслідування.

У психологічному плані слідча ситуація є проблемною ситуацією, що детермінує всю пізнавальну активність слідчого. Функціональним центром пізнавальної діяльності слід вважати вирішення різноманітних мисленнєвих завдань, що поділяються на два основні різновиди: ідеальні та реальні. Ідеальні завдання – це слідчі версії, що висувуються після збору первісної інформації та становлять собою різнорівневі моделі. Ідеальне мисленнєве завдання, як часткова версія, спрямоване на організацію конкретних інформаційно-пошукових дій.

Перший тип завдань визначає дії по знаходженню не стільки самої інформації, скільки надійного її джерела. Вихідна умова цього типу завдань міститься в проблемній слідчій ситуації як джерелі первісної інформації щодо, щонайменше, факту злочину (місто події, свідки, потерпілі, речові докази). Психологічна характеристика інформаційно-пошукових слідчих дій містить: психологічні чинники огляду місця події, аналіз психологічної сутності пред'явлення свідчень для впізнання, зокрема урахування психологічних

чинників відтворення обстановки й обставин події, психологічні особливості проведення обшуку, психологічну характеристику інформаційно-комунікативних слідчих дій, психологічні особливості допиту, психологічні аспекти очної ставки.

Другий тип завдань розподіляється на декілька підтипів: а) завдання щодо обрання ефективної слідчої дії чи оперативно-розшукового заходу для одержання доказової інформації; б) завдання щодо системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; в) завдання щодо структури організації слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (їх планування і реалізація).

Третій тип завдань спрямований на координацію дій при розслідуванні злочинів. *Координація* – узгоджена система дій, спрямованих на досягнення мети в слідчій діяльності, пов'язана з концентрацією окремих дій та їх взаємообумовленістю. Вона об'єднує зусилля декількох осіб чи відомств.

Четвертий тип завдань передбачає економізацію процесуальних зусиль і визначення термінів діяльності. Слідчому надані певні процесуальні засоби знаходження, фіксації та дослідження доказів, процесуального примусу тощо. Одночасно висуваються досить жорсткі вимоги щодо термінів як всього розслідування, так і окремих слідчих дій.

Зміст п'ятого типу завдань – профілактична діяльність слідчого, що має на меті, з одного боку, встановлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, а з іншого – здійснення заходів, спрямованих на їх ліквідацію.

У процесі розслідування злочину бере участь цілісна особистість слідчого з притаманними їй структурними компонентами, а саме: рівень моральних якостей, принципів і цінностей; рівень інтелектуально-пізнавальних якостей; характерологічні властивості; психофізіологічні якості.

Професіограма слідчого становить собою багаторівневу ієрархічну структуру, у якій відображаються психо-динамічні та індивідуально-психологічні властивості й якості, що реалізуються в професійній діяльності.

Вплив негативних емоційних станів може мінімізуватися раціональною організацією і виробленням індивідуального стилю діяльності, за якого недоліки компенсуються розвитком професійно важливих якостей особистості та засвоєнням ефективних методів і засобів. Аналіз існуючих індивідуальних стилів діяльності дозволяє виділити такі *типи особистості слідчого*: 1 тип – слідчий-організатор. Уміло розподіляє повноваження, легко встановлює міжособистісні контакти, успішно керує діями слідчо-оперативної групи. 2 тип – слідчий-мислитель. Не схильний до керівництва, продуктивно генерує версії, є професіоналом в оцінці інформації по справі, віддає перевагу самотійній, інтелектуально-насиченій праці, володіє розвиненим продуктивним мисленням та уявою. 3 тип – слідчий-комунікатор. Легко встановлює і підтримує соціальні контакти, у процесі розслідування основну увагу приділяє комунікативним слідчим діям (допит, очна ставка). 4 тип – слідчий-слідопит. У структурі професійних якостей домінують інформаційно-пошукові, зокрема високий рівень спостережливості. Схильний працювати «за гарячими слідами», володіє широкими криміналістичними пізнаннями.

Функціонально-психологічна структура слідчої діяльності представлена інформаційно-пошуковими та інформаційно-комунікативними слідчими діями. *Інформаційно-пошукові* – це дії, основу яких становить інформаційний пошук та оперування інформацією щодо події злочину (огляд місця події, впізнання, відтворення обстановки та обставин події, обшук); *інформаційно-комунікативні* – група слідчих дій, що базуються на комунікативній діяльності, тобто здійснюються в умовах постійного контакту та діалогу між учасниками процесу розслідування (допит, очна ставка).

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні та допоміжні різновиди процесуальних видів діяльності.
2. Стани, що оптимізують або негативно впливають на діяльність юристів.
3. Огляд місця події як першочергова слідча дія.
4. Психологічна сутність пред'явлення для впізнання.
5. Вплив на процес первинного пізнання об'єктивних і суб'єктивних чинників.
6. Психологічні особливості проведення обшуку.
7. Чинники, що сприяють ефективності пошукових дій.
8. Чинники, що утруднюють проведення обшуку.
9. Загальні правила проведення обшуку.
10. Психологічна характеристика інформаційно-комунікативних слідчих дій.
11. Психологічні особливості допиту.
12. Необхідність подолання опору під час допиту.
13. Метод психологічного впливу, переконання, навіювання.
14. Психологічні аспекти очної ставки.

Теми доповідей та рефератів:

1. Складова частина професійної спрямованості судді.
2. Основні прийоми психологічної боротьби у адвокатської діяльності.
3. Комунікативні бар'єри і шляхи їх подолання в юридичній діяльності.
4. Особливості професійного спілкування юриста.
5. Загальні соціально-психологічні умови ведення допиту.
6. Специфіка спілкування в умовах судового процесу.
7. Значення спілкування в професійній діяльності юриста.
8. Психолого-педагогічні засади профілактичної діяльності.
9. Психологічні особливості діяльності прокурора в суді.
10. Промова прокурора в суді.

Рекомендована література: Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.; Кудерміна О. І., Казміренко Л. І., Андросюк В. Г. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування : навч. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.; Кудерміна О. І. Психологія особи як суб'єкта правоохоронної діяльності . Монографія. Чернівці : Наші книги, 2012. 415 с.; Охріменко І.М. Оперативно-

розшукова психологія. Сучасний стан та перспективи розвитку. Київ, 2011. 296 с.; Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім “Слово”», 2018. 448 с.; Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.

Семінарське заняття № 4. Спілкування як засіб юридичної діяльності (4 год.)

Навчальні питання :

1. Психологія особистості і діяльності.
  - 1.1. Особистісний підхід в психології
  - 1.2. Поняття і структура діяльності
  - 1.3. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять
  - 1.4. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях
  - 1.5. Особистість і структура її психічних властивостей.

Методичні вказівки

Психологія аналізує людину як цілісність психологічних процесів, властивостей і відносин: темпераменту, характеру, здібностей, вольових властивостей тощо, тобто психологія шукає стабільні характеристики психіки, які забезпечують незмінність людської природи.

У системі «людина-право» в першу чергу реалізуються особистісні аспекти людини як суспільної істоти, включеного в соціальні відносини, як носія свідомості, і зокрема - правосвідомості. Нерідко уживання формулювання "людська особистість" некоректно. Хоча слова "людина" і "особистість" - не синоніми і людина може не бути особистістю (новонароджений), особистість - це завжди людина, і особистістю не володіє ніхто, крім людини.

Структурний підхід дозволяє розібратися в безлічі властивостей і особливостей людини, не тільки «розклавши їх по полицях», а й розкривши зв'язки і взаємини між ними.

Перша категорія психічних явищ - психічні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення і т. д.), які визначаються відносною короткочасністю їх протікання. Жоден психічний процес не може, залишаючись самим собою, протікати більш-менш довго. (Психічні явища або душевні прояви — основний предмет в наукових дослідженнях психіки, сама психіка визначається як система).

Друга категорія - психічні стани: бадьорість, втома, активність, пасивність, дратівливість, настрій і т. д. Вони довщі, ніж психічні процеси. Досить довгий час на них звертали увагу тільки патопсихологи; заслуга ж початку їх різнобічного вивчення належить головним чином Н. Д. Левітові.

Третя категорія психічних явищ - психічні властивості особистості. Вони

найбільш стійкі, хоча, звичайно, здатні змінюватися. Змінюються вони внаслідок біологічного розвитку людини протягом усього життя, іноді в результаті захворювання, але більше всього - під впливом соціальних умов, і перш за все правосвідомості, виховання і самовиховання.

У психологічній науці міцно утвердилася положення про те, що будь-яка реакція людини, весь лад його внутрішнього життя залежать від тих особливостей особистості, які сформувалися у нього в процесі його соціального досвіду, - від його потреб і мотивів, інтересів і установок, тобто системи відносин до дійсності.

Для реалізації особистісного підходу необхідно дослідження кожної окремої властивості в структурі особистості. Уявлення про особистість як про цілісну структуру вимагає при вивченні процесу формування особистості акцентувати увагу на тому, що створює цю цілісність. Визначає ж цілісну структуру особистості насамперед її спрямованість. В основі спрямованості особистості лежить виникаюча в процесі життя і виховання людини стійко домінуюча система мотивів, в якій основні мотиви підпорядковують собі всі інші. Однак найбільш глибокою є характеристика спрямованості з точки зору ставлення людини до суспільства, до самого себе, до трудової діяльності (професійна спрямованість).

Необхідність оцінки різних психічних процесів, властивостей або станів саме з позицій права породжує цілий ряд питань, не властивих ніякої іншої галузі психології, крім юридичної, і, отже, з яких складається її специфічний зміст, (наприклад, питання про *«здібності повністю усвідомлювати значення своїх дій»*, питання про те, чи могли її ті чи інші особливості характеру і особистості сприяти вчиненню протиправних дій та ін.).

Вивчаючи особу в будь-якому її аспекті, не можна довільно відсікати досліджуване явище (процес, властивість, якість) від особистості в цілому, від її спрямованості, системи її відносин до дійсності. Іншими словами, в процесі психологічного дослідження особистості, зокрема в дослідженні процесу формування у неї професійно важливих психічних якостей, необхідно мати на увазі, яку саме функцію досліджуване психічне явище виконує в складній системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю, процесі його професійної діяльності.

Будь-яка якість людини (наприклад, організованість, дисциплінованість) не може існувати поза контактом з його особистістю, поза системою мотивів його поведінки, його відносин до дійсності, його переживань, переконань і т.д. Якість буде міняти свій зміст і побудову в залежності від тих цілей і завдань, які ставить собі особистість, від її поглядів і переконань, а також від зв'язку даної якості з іншими властивостями суб'єкта.

Для того щоб зрозуміти дійсну психологічну природу тієї чи іншої властивості, в тому числі і професійно значущої, тобто визначити, яку функцію вона виконає в процесі діяльності, необхідно розглядати цю властивість в особистісному аспекті - з точки зору мотивів і цілей цієї діяльності. Уявлення про цілісну структуру особистості, про залежність психічних процесів,

властивостей і якостей особистості від її потреб, прагнень, установок, про те, що психічні процеси і властивості є функціями особистості, засобами досягнення поставленої мети, цілком узгоджується з широко відомим в сучасній психологічній науці становищем про взаємну компенсації психічних властивостей і функцій людини. При вивченні психологічних аспектів злочинної поведінки актуально дослідження особистості в різних конфліктних ситуаціях, в яких своєрідно проявляються її інтереси і мотиви цієї поведінки. Правопорушник виявляє зацікавленість у злочинному діянні, в його діях ми спостерігаємо суперечності між соціальними вимогами і реальною поведінкою індивідуума.

Поняття і структура діяльності.

У психології широко використовується діяльнісний підхід у вивченні психіки людини. Теорія діяльності або діяльнісний підхід - школа радянської психології, заснована О.М. Леонтьєвим і С.Л. Рубінштейном у 1920-1930 р.р. на культурно-історичному підході Л.С. Виготського. Провідною методологічною базою для дослідження психіки у вітчизняній науці виступає теорія діяльності. Теорія діяльності - система методологічних і теоретичних принципів вивчення психічних феноменів.

Базова теза теорії формулюється таким чином: не свідомість визначає діяльність, а діяльність визначає свідомість. На основі цього положення в 30-х роках Рубінштейн формує основний принцип: "єдність свідомості і діяльності". Психіка і свідомість, формуючись у діяльності, в діяльності і виявляються.. Діяльність - це сукупність дій, спрямованих на досягнення цілей (по Рубінштейну).

Діяльнісний підхід розглядається як принцип вивчення психіки і як окрема теорія. В юриспруденції досліджується правомірна і протиправна діяльність, аналізуються різні види діяльності (слідча, судова, оперативно-розшукова або злочинна діяльність, діяльність злочинних груп тощо). **Діяльність** - це форма активного ставлення до дійсності, у перебігу якої людина впливає на навколишній світ (інших людей, речі і природу).

Діяльність - це активність, регульована свідомістю людини і спрямована на пізнання зовнішнього світу. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до вдосконалення. В психології розрізняють наступні основні види діяльності: *трудову, навчальну, ігрову (гру)*. Жодний тип діяльності не реалізується у чистому вигляді. Наприклад, праця — це і пізнання, і оцінка, і спілкування. Діяльність не є сукупністю рефлексивних реакцій на зовнішній стимул, так як регулюється свідомістю.

Діяльність — це специфічний спосіб ставлення людини до світу. Вона поєднує біологічну, соціальну та духовно-культурну сутність людини. Діяльність — це активна взаємодія людини з навколишнім середовищем, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникла внаслідок прояву у неї певної потреби.

Життя людини — це постійна динаміка різних видів її діяльності.

Діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю. У своїй діяльності людина керується свідомо поставленими цілями. Діяльністю керує усвідомлена мета як регулятор активності. Діяльність людини має предметний і духовний характер. Діяльність є предметною, тому що її результатом є матеріальні предмети. У цих предметах людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби почуття. Види діяльності забезпечують існування людини та її формування як особистості. Людина, здійснюючи діяльність, досягає мети за допомогою свідомо організованих засобів і способів дій. Діяльність має плановий характер. Будь-яка діяльність є системою дій, що знаходяться у чіткому порядку, є взаємозалежними. Діяльність людини соціально зумовлена, пов'язана з розвитком суспільства.

Структура діяльності – мотиви, цілі, дії, засоби діяльності.

Мотиви – близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Цілі – близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Дії – зовнішні, предметні, внутрішні, розумові.

Засоби діяльності – вміння, навички.

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Мотив – це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності.

За своєю структурою діяльність складається з окремих дій, а дії - з окремих робочих операцій. Причому дія в психології розглядається як одиниця діяльності. Операція— це спосіб виконання дії, зумовлений ситуацією.

Є дві стадії володіння робочими операціями. У психологічній літературі їх називають уміннями і навичками. Уміння – це дія, основою якої є практичне застосування одержаних знань. Уміння формуються шляхом вправ. Особливістю уміння є те, що окремі операції ще можуть бути не цілком досконалими (тривалими, містити певні недоліки тощо).

Більш високим ступенем оволодіння робочими операціями є навички. Навичка – це дія, яка має високий ступінь освоєння і сформована шляхом повторення до досконалості. Навичка – це автоматизовані компоненти дій.

Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять.

Воля — психічна функція, яка полягає в здатності індивіда до свідомого управління своєю психікою і вчинками в процесі прийняття рішень для досягнення поставлених цілей. Воля є важливим компонентом психіки людини— це здатність здійснювати свідомі (умисні) дії, регулювати діяльність і керувати своєю поведінкою. Це важливий компонент психіки людини. Позитивні якості волі, прояви її сили сприяють успішності діяльності. Вона забезпечує виконання двох функцій: спонукальної (забезпечення активності людини) і гальмівної (стримування небажаних проявів активності).

Вольові дії відрізняються від автоматичних рухів, які виконуються без участі свідомості. У традиційній психології вольовими діями називають дії, скеровані на досягнення свідомо поставленої мети і пов'язані з подоланням

труднощів. Значна кількість дослідників вирізняють такі основні ознаки вольових дій:

- 1) свідоме подолання перешкод на шляху до досягнення мети;
- 2) конкурентні мотиви;
- 3) наявність вольового зусилля.

Вольова дія може реалізовуватись в простих і складних формах

У простому вольовому акті спонукання до дії спрямоване на більш чи менш усвідомлену мету, може безпосередньо переходити у дію. Простий вольовий акт має дві фази:

- 1) виникнення спонукання та усвідомлення мети;
- 2) досягнення мети.

Теми доповідей та рефератів:

1. Психологічні особливості спілкування юриста з клієнтом.
2. Психологічна культура юриста.
3. Особливості встановлення психологічного контакту в юридичній діяльності.

Література

Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.
5. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків : «Право», 2019. 240с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.
2. Кацавець Р.С. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2017, 109 с. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.

Семінарське заняття № 5. СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Навчальні питання

1. Поняття і компетенція СПЕ;
2. Методи СПЕ;
3. Призначення СПЕ та організація її провадження.

Методичні рекомендації

Судово-психологічна експертиза — один з видів судово експертизи, встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки.

Психологічна експертиза — це одна з форм застосування спеціальних психологічних знань у цивільному судочинстві що надає допомогу суду у вирішенні питань психологічного змісту. Маючи на меті не просто констатацію фактів, які були виявлені в ході проведеного дослідження, а проводячи їх аналіз та даючи власну оцінку виявленим обставинам, експерт виконує функцію джерела наукової інформації фактів, що необхідні суду при оцінці багатогранних індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін, свідків.

Психологічна експертиза призначається на стадії попереднього та судового слідства у кримінальних та цивільних справах. Судово-психологічну експертизу здійснюють державні спеціалізовані установи. Оскільки судово-психологічна експертиза не входить до переліку експертиз, які здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, то до її проведення можуть залучатися психологи, які не є працівниками спеціалізованих установ. Об'єктом експертизи є психічно здорові особи (підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі, позивачі, відповідачі: малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку).

Психологічна експертиза також може бути часткою комплексного експертного дослідження, якщо в слідства чи суду виникають питання, вирішення яких потребує синтезування спеціальних знань з різних галузей науки (психолого-психіатрична експертиза, психолого-медико-психіатрична, медико-психологічна та психолого-автотехнічна експертиза).

Головним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи:

- індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивовірних чинників психічного життя і поведінки;
- емоційних реакцій та станів;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей.

Питання про компетенцію судово-психологічної експертизи до сьогодні не вирішене.

Судово-психологічна експертиза - це експертне дослідження, предметом якого є факти, що належать до психічної діяльності людини і мають значення для органів правосуддя. Судово-психологічна експертиза - це психодіагностичне обстеження, кінцевим результатом якого є діагноз психологічний (встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи).

Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психічні прояви людини, які не виходять за межі норми, тобто не викликають сумнівів у її психічній повноцінності.

Одним із напрямів судово-психологічної експертизи є встановлення у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, здатних істотно впливати на зміст і спрямованість дій у конкретній ситуації.

Предметні види судово-психологічної експертизи та орієнтовний перелік вирішуваних питань:

1. Судово-психологічна експертиза емоційних станів;

Основні питання (завдання), що вирішуються експертом:

У якому емоційному стані перебувала підекспертна особа на момент скоєння інкримінованого їй діяння?

Чи перебувала підекспертна особа в стані вираженого емоційного збудження або вираженого емоційного напруження, що може розглядатися як психологічна підстава стану сильного душевного хвилювання?

Чи перебувала підекспертна особа на момент скоєння інкримінованих їй дій у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання?

2. Судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного, обвинуваченого.

До компетенції судового експерта психолога, який виконує судово-психологічну експертизу зазначеного предметного виду, відноситься встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного, обвинуваченого, які мають юридичне значення.

Основні питання, що ставляться на вирішення експертизи:

Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

Чи має підекспертна особа такі індивідуально-психологічні особливості, як (зазначається, які саме особливості особистості мають значення для слідства чи суду: підвищена агресивність, імпульсивність, підкореність, жорстокість, підвищена збудливість, ригідність, нерішучість тощо)?

Які психологічні особисті якості та провідні мотиваційні чинники поведінки має підекспертна особа? У якому зв'язку вони перебувають з обставинами, що досліджуються у справі?

Чи могли індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи суттєво вплинути на її поведінку під час скоєння нею інкримінованих дій?

3. Судово-психологічна експертиза здатності неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого у повній мірі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними

До компетенції судового експерта-психолога, який проводить експертизу

зазначеного виду, відносяться питання психологічного змісту (особливості особистості, психічні стани тощо), які мають юридичне значення при розслідуванні конкретної справи щодо обвинуваченої (підозрюваної) неповнолітньої особи.

Основними питаннями (завданнями), що ставляться на вирішення експертизи є:

Чи здатна неповнолітня особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та конкретних обставин справи (вказати яких саме) у повній мірі усвідомлювати значення своїх дій?

Чи здатна неповнолітня особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей та конкретних обставин справи (вказати яких саме) у повній мірі керувати своїми діями?

Чи має неповнолітня особа відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання? Якщо має, то якими саме є їх ознаки?

4 Судово-психологічна експертиза здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і надавати про них правильні свідчення.

До компетенції судового експерта-психологічної при виконанні зазначеного предметного виду судово-психологічної експертизи не входить вирішення питань стосовно достовірності показань.

Питання, що ставляться на вирішення експертизи:

Чи здатна підекспертна особа, з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку правильно (адекватно) сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні (адекватні) показання?

Чи вплинули і яким чином індивідуальні властивості психічних процесів підекспертної особи (указати залежно від того, що має значення по справі: пам'ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій чи функціонування сенсорних процесів: зір, нюх, слух, тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей та змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації), що досліджується у справі, на їх відтворення у показаннях?

Чи має свідок (потерпілий) виражену схильність до фантазування?

Чи має свідок (потерпілий) виражену схильність до навіювання?

5. Судово-психологічна експертиза потерпілих по справах щодо згвалтування. До компетенції судового експерта-психолога при виконанні даного предметного виду судово-психологічної експертизи входить оцінка здібності психічно здорової потерпілої особи розуміти характер та значення дій обвинуваченого; оцінка здатності чинити йому опір залежно від рівня психічного розвитку потерпілої особи, зокрема, рівня інтелектуальних здібностей, від її індивідуально-психологічних особливостей, психічного стану у момент скоєння проти неї протиправних дій.

Основними питаннями, що ставляться на вирішення судово-психологічної експертизи, є:

Які основні індивідуально-психологічні особливості притаманні потерпілій особі?

Чи здатна потерпіла особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, вікових, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану правильно розуміти характер та значення скоєних з нею дій та чинити ним опір?

6. Судово-психологічна експертиза психічного стану особи, що покінчила життя самогубством (посмертна судово-психологічна експертиза).

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні даного предметного виду судово-психологічної експертизи входить встановлення наявності/відсутності у особи в період, який передував її смерті, психічного стану, що впливав на її суїцидальні дії.

Основні питання, що виносяться на розгляд перед посмертною судово-психологічною експертизою:

У якому емоційному стані перебувала особа в період, який передував її самогубству?

Чи виник емоційний стан особи в період, який передував її самогубству, унаслідок дій певної особи (зазначити: насильство, дії, які кваліфікуються як погроза, жорстоке ставлення чи систематичне приниження людської гідності, тощо)?

7. Судово-психологічна експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи.

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні даного предметного виду судово-психологічної експертизи входить встановлення індивідуально-рольового статусу членів злочинної групи чи угруповання (лідер, підвладний, ведений, тощо).

Основні питання, що ставляться на вирішення експертизи:

Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

Який індивідуально-рольовий статус має підекспертна особа у злочинній групі (лідер, підвладний, ведений) і чи це зумовлено її індивідуально-психологічними властивостями та особливостями соціально-психологічної структури злочинної групи (злочинного угруповання)?

8. Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозапису.

Зазначена експертиза проводиться у випадках, коли підозрюваний (обвинувачений, потерпілий, свідок) відмовляється від своїх первинних показань, стверджуючи, що надав їх не самостійно, а під психологічним впливом, або слідує інформації про подію злочину, попередньо повідомлену йому іншими особами (наприклад, оперативними працівниками, слідчим, подільниками по справі та ін.).

До компетенції судового експерта-психолога експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозапису, відноситься встановлення самостійності (несамостійності) її поведінки у ситуації слідчої дії, та наявності або відсутності ознак психологічного впливу на цю особу з боку інших учасників слідчої дії. Вирішення питань щодо істинності або неістинності (правдивості-неправдивості) повідомленої особою інформації не відноситься до

компетенції судово-психологічної експертизи, а є компетенцією судово-слідчих органів.

Питання, що вирішуються судово-психологічною експертизою за матеріалами відеозапису слідчої дії:

Які психологічні особливості має процес відтворення особою обстановки та обставин подій (за матеріалами відеозапису слідчих дій, проведених за участю цієї особи)?

Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності особи (прізвище, ім'я, по батькові) у процесі відтворення нею подій (вказати, яких саме подій), під час проведення (вказати дату) за її участю слідчої дії (за матеріалами відеозапису вказаної слідчої дії)?

Чи наявні у поведінці особи психологічні особливості, що властиві для самотійного, несамотійного відтворення нею певних подій під час проведення за її участю відповідної слідчої дії?

Чи є у відеозаписі відтворення обстановки та обставин подій (дата проведення) за участю особи (прізвище, ім'я, по батькові) ознаки здійснення на неї психологічного впливу з боку осіб, які приймали участь у проведенні даної слідчої дії?

Для виконання експертизи необхідні: аутентичний відеозапис, протокол відповідної слідчої дії (можливо надати ксерокопію, завірену належним чином). Інші матеріали кримінальної справи не потрібні, оскільки досліджується не особистість фігуранта справи, а лише її комунікативна діяльність, зафіксована у відеозапису.

9. Судово-психологічна експертиза у справах про відшкодування моральної шкоди.

До компетенції судового експерта-психолога при виконанні судово-психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди відноситься виявлення функціонального рівня психічної діяльності, особистісні та емоційні прояви суб'єкта, особливості їх динаміки під впливом конкретних життєвих подій.

Висновки у частині психологічного дослідження щодо визначення орієнтовного (можливого) розміру компенсації моральної шкоди мають імовірний характер, остаточне рішення по цьому питанню є прерогативою суду.

Основні питання, що ставляться на вирішення судово-психологічної експертизи:

Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

Чи має підекспертна особа зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини: безпідставне обвинувачення, незаконне позбавлення волі,клеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам тощо)?

Темати доповідей та рефератів:

1. Особливості судово-психологічної експертизи.

2. Головні причини для проведення СПЕ
3. Судово-психологічна експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи.

Література Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.
5. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків : «Право», 2019. 240с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.
2. Кацавець Р.С. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2017, 109 с. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.

Семінарське заняття № 6 . ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНУ

Навчальна мета заняття: вивчення психологічної специфіки проведення розслідування злочину.

Навчальні питання:

1. Тактичні і стратегічні прийоми слідчих.
2. Характеристики очної ставки.
3. Примус – один із елементів обшуку як слідчої дії.
4. Процес упізнання з точки зору психічної діяльності людини.
5. Огляд місця події з психологічної точки зору.

6. Спостережливість та її структура.
7. Допит і опитування: спільне і відмінне.
8. Психологічні особливості обшуку підозрюваного.
9. Реконструкція місця події і злочину.

Методичні вказівки.

Опрацьовуючи перше питання дати характеристику очної ставки, а саме: – єдність предмета (особи допитуються з тих самих обставин); – єдність об'єкта (очна ставка є процесом безперервного порівняння показань двох одночасно (поперемінно) допитуваних осіб); – єдність часу (допит двох осіб здійснюється у їх присутності протягом слідчої дії); – єдність місця (особи допитуються в одному місці) тощо.

Звернути увагу, що проведення очної ставки передбачає «ефект присутності», коли обвинуваченому необхідно давати показання у присутності іншої особи, яка знає дійсні обставини події, що відбулася. У психології це явище іменується як *соціальна інгібіція* – погіршення продуктивності виконання діяльності в присутності інших людей. У цьому разі людина орієнтується на поведінку іншої особи, якій відомі реальні обставини події. Злочинцю набагато легше давати неправдиві показання слідчому, який не був присутній при вчиненні злочину і не знає всіх його обставин, ніж у присутності особи, обізнаній (яка безпосередньо сприймала подію) про злочин.

Під час очної ставки відбувається спілкування між трьома особами: слідчим і двома раніше допитаними особами. Тому процес взаємного впливу відрізняється складністю. Допитувані впливають один на одного своїм авторитетом, вольовими якостями, життєвим досвідом. Передача інформації між індивідами, які спілкуються, може здійснюватися не лише вербальними засобами, а й невербальними (конклюдентними) діями, жестами, мімікою та інше.

Звернути увагу на найважливіші сторони обшуку: – примусовий характер обшуку; – виникнення в деяких випадках конфліктних ситуацій, які викликають підвищене психологічне напруження учасників обшуку; – пошук схованих матеріальних предметів здійснюється в умовах безпосередньої взаємодії суперечних сторін; – кожна сторона прагне якомога краще пізнати стратегію і тактику поведінки іншої сторони, сама ж – уникнути будь-якої демаскуючої поведінки; – кожна сторона намагається вплинути на поведінку і дії іншої сторони; – у психології особи, яку обшукують, спрацьовують захисні механізми.

Зосередити увагу на етапи процесу упізнання: сприйняття об'єкта майбутнім суб'єктом впізнання. Під ознакою сприйманого об'єкта розуміється доступна сприйняттю властивість, яка використовується в пізнавальних цілях. Ознака об'єкта може містити один або кілька пізнавальних орієнтирів, які сприймаються кожен окремо або як єдине ціле, не піддається детальному опису на вербальному рівні; збереження сприйнятого образу чи його окремих ознак. Відомо, що образ спочатку сприйнятого об'єкта найкраще зберігається в

пам'яті протягом першого тижня з моменту сприйняття. Відтворення (опис) сприйнятого об'єкта і ознак, за якими впізнає може його впізнати. Після порушення кримінальної справи слідчий вправі пред'явити для впізнання той чи інший об'єкт свідкові, потерпілому тощо.

Опрацьовуючи питання огляду місця події зазначити, що йому притаманні: – невизначеність слідчої інформації; – публічність слідчих дій (огляд місця події повинен проводитися в присутності експертів, понятих та інших осіб); – невідкладний характер (огляд місця події проводиться негайно); – узгодженість дій оперативної групи (чітке розмежування функцій); – розподілення і переключення уваги слідчого (необхідність сприйняти обстановку місця події в цілому і виділити найбільш значущі об'єкти); – висока психологічна напруженість; – поєднання в діяльності слідчого пізнавального, пошукового і засвідчувальних елементів, встановлених фактів, речових доказів.

Для розкриття психологічної структури спостережливості: а) *почуттєві основи* – робота органів відчуття людини (зору, слуху, дотику, нюху та інше); б) *особисті основи* – мислення і знання про об'єкт спостереження (є таке прислів'я: «Людина дивиться очима, а бачить розумом»); *мотивація*. Бажання і потяг пильно спостерігати і виявляти все те, що має значення; вольові якості, пам'ять, психічна рівноваженість тощо.

Тобто під час огляду місця події потрібно нічого не випустити з поля зору, слуху, нюху, дотику, постійно розподіляти і переключати увагу та робити все це безпомилково. При огляді місця події слідчий не повинен обмежувати себе пошуком слідів, які відповідають його версії, необхідно шукати і вивчати кожен факт, піддаючи сумніву ознаки спостереження. Огляд місця події дає можливість отримати певні відомості, в тому числі й про особливості злочинця.

Таким чином, психологія місця пригоди – це, *по-перше*, професійне спостереження як навмисне, вибіркоче і цілеспрямоване виявлення і збирання інформації за допомогою органів відчуття; *по-друге*, розумова діяльність слідчого, яка полягає в аналізі емпіричних даних як юридично значущих фактів в їх синтезі; *по-третьє*, реконструкція досліджуваної події за її окремими проявами.

Основний зміст *пізнавальної діяльності* слідчого при огляді місця події пов'язаний з розкриттям причинно-наслідкової обумовленості фактів. Успіх огляду місця події значною мірою залежить від таких психологічних якостей слідчого, як його спостережливість, знання індивідуально-психологічних особливостей осіб, які належать до кримінального світу, професійний та життєвий досвід, рівень розвитку мислення й уяви, а також інтуїції.

Аналізуючи питання психології обшуку і вилучення, необхідно вказати, що одним із основних елементів обшуку як слідчої дії, є примус стосовно особи, яку обшуковують. На відміну від огляду місця події, *обшук* – це, як правило, відшукування свідомо схованих предметів і документів, що мають доказове значення для розкриття злочину.

Проведення обшуку передбачає наявність і виявлення слідчим професійних знань, навичок і вмінь, а також різноманітних психологічних

якостей. Насамперед слідчому необхідно мислено виконати завдання знаходження предметів чи документів, які мають доказове значення для розкриття злочину. Для цього він повинен побудувати мислену модель дій особи, яку обшукують, з приводу схову цінностей чи знарядь злочину, «побачити» можливі мислені процеси і послідовність його дій. Дуже важливо попередньо вивчити особу, яку обшукують (вік, освіта, риси характеру і звички, професія, схильність та інтереси та інше), поставити себе на її місце, подумки відтворити поведінку і дії злочинця, коли він вирішував питання про спосіб і місце переховування предметів чи документів. Цілком зрозуміло, що в процесі обшуку, як і при огляді місця події, необхідна професійна спостережливість юриста. Залежно від об'єкта, способу організації та послідовності розрізняють певні види обшуку.

Своєчасному початку обшуку, плануванню його проведення, координуваності дій учасників обшуку (в разі коли обшук проводиться оперативною групою) сприяє серйозна підготовка до обшуку.

Страх перед вилученням створює в свідомості обшукуваної особи душевне хвилювання, стан афекту. Афект дезорганізує нормальну психічну діяльність індивідуума, при цьому в нього мимовільно формуються захисні механізми, які мають специфічні форми в залежності від складу особистості обшукуваного, його індивідуально-психологічних особливостей (в одних це може проявлятися у формі мовчання, замкнутості, в інших – у формі мовної активності, навіть агресивності та інше). Завдання слідчого полягає в тому, щоб, впливаючи на особу, яку обшукують, з одного боку, посилювати її афективний стан, а з другого – знайти «слабке місце» в його захисних механізмах.

Найбільше корисної інформації дають спостереження за поведінкою особи, яку обшукують. У зв'язку з цим слідчому необхідно знати основні психологічні закономірності в конфліктній ситуації обшуку. Подумки відгадати дії обшукуваної особи в разі приховання нею предметів чи документів слідчому допомагає знання психологічних факторів, які враховують злочинці при виготовленні тайників і сховищ.

Велике значення має поведінка самого слідчого або іншої особи, яка бере участь в обшуку. Крім того, необхідно враховувати, що обшукувана особа може застосувати різні хитрощі, щоб відвести слідчого від об'єкта пошуку.

Вилучення в окремих громадян, а також підприємств, установ і організацій предметів і документів, необхідних для кримінальної справи. Як слідча дія вона багато в чому подібна до обшуку, але в той же час має свої психологічні особливості. Відзначте такі з них: при вилученні немає необхідності в пошукових діях, бо воно здійснюється щодо конкретних, заздалегідь відомих об'єктів, коли точно відомо, де і у кого вони знаходяться; як правило, вилучення проводиться за добровільною згодою осіб, у разі опору вилучення може бути проведено примусово; основні психологічні прийоми впливу при вилученні – навіювання і переконання; конфліктна ситуація, яка виникає при вилученні, має інше, більш м'яке психологічне забарвлення; найчастіше вилучення предметів і документів проводиться в закладах і організаціях.

Основним психологічним фактором є психологічний вплив на підозрюваного чи обвинуваченого, бо їм стає відомо, якими документами, що їх викривають, володіє слідство. Отримані при вилученні результати багато в чому визначають всю подальшу тактику попереднього слідства, а також конкретні дії слідчого.

Найбільш небезпечна частина правопорушень, що мають явну антисоціальну направленість, – це злочинність. Будь-який злочин (державна зрада чи терористичний акт, зловживання владою чи службовим становищем, службовий підлог чи отримання хабара, контрабанда і бандитизм, посягання на особу та ті політичні, майнові та інші права та інше) являється суспільно небезпечним діянням, яке карається законом.

Ефективна боротьба зі злочинністю з психологічної точки зору вимагає глибокого аналізу протиправної дії осіб, які здійснили злочини, вивчення психологічної структури злочину, а також: причин, що спонукають людину до злочинної поведінки.

Теми доповідей та рефератів:

1. Правова психологія особистості (індивідуальна правова психологія).
2. Психологічні коріння жорстокості.
3. Специфіка спілкування з підозрюваним, свідком та іншими суб'єктами розслідування.
4. Психограма слідчого.
5. Психологічні особливості реконструкції уявлень у свідомості потерпілого.
6. Урахування особливостей оціночної діяльності потерпілого та його відношення до скоєного і до встановлення істини.
7. Поняття та психологічна характеристика допиту свідків.
8. Хибні показання, їх характеристика та мотиви.
9. Характеристика психологічних особливостей допиту підозрюваного і звинуваченого.
10. Характеристика психологічних особливостей допиту свідка.
11. Особливості показань у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння.

Література:

1. Галустян О. А. Юридико-психологічна характеристика нейтралізації слідчим негативного психологічного впливу з боку допитуваних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец.: 19.00.06 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. 20 с.;
2. Дуда С. Окремі аспекти застосування психологічних знань під час проведення допиту в судовому розгляді кримінальної справи. *Підприємництво, господарство і право* / Ін-т. держави і права НАН України. Київ: Кн. друк. наук. кн, 2011. № 1. С. 121-124;
3. Бишевец О. В. Тактико-психологічні засади пред'явлення для впізнання. *Форум права*. Київ, 2015. № 1. С. 24-31;
4. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів :

навч. посіб. / І. В. Жданова, П. В. Макаренко, Н. Е. Мілорадова та ін. Харків: ХНУВС, 2014. 516 с.; *Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.*

Семінарське заняття № 7. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ОБСТАВИНИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТА ГРУПОВОГО ЗЛОЧИНУ

Навчальна мета заняття: вивчення компонентів, які формують психологію скоєння злочину, визначення мотиваційної сфери злочинця.

Навчальні питання:

1. Поняття особистості злочинця та основні детермінанти її формування.
2. Структура особистості злочинця.
3. Типологія особистості злочинців.
4. Складання психологічного портрету особистості правопорушника.
5. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників.
6. Психологічна характеристика девіантної та делінквентної поведінки.

Методичні вказівки.

Особистість злочинця справедливо визначається як один із найбільш важливих і складних об'єктів вивчення в юридичній психології. Метою дослідження такої особистості є вивчення типових особливостей, притаманних досліджуваному об'єкту, причин і закономірностей їх виникнення та розвитку, шляхів виправлення. З огляду на мету, досить природним є той факт, що, вивчаючи особистість злочинця, юридичні психологи намагаються встановити те типове, що є в кожному з них.

Структура будь-якої особистості, в тому числі – правопорушника, є комплексним явищем. При цьому важливим є інтегральна сукупність підструктур, особистість як ціле, система, у якій взаємодіють специфічні, індивідуальні прояви того чи іншого елемента. Передбачити різновиди цих елементів досить нескладно, на відміну від кінцевого результату – якісно своєрідної їх єдності.

Необхідно також вказати, що специфікою особистості та її структури є те, що кожен її наступний елемент «будується», «вирастає» на основі попереднього. При цьому «найвищим» елементом є спрямованість. Як зазначає А. Ф. Зелінський, «*спрямованість особистості* – провідна її динамічна підструктура. Вона формується у процесі життя індивіда, його навчання та виховання. Завдяки тому, що вона є верхнім шаром структури особистості, спрямованість визначає стиль життя, вибір видів діяльності й окремих вчинків. Це стрижень, те активне начало в людині, що поєднує вчинки в певну систему і визначає здатність протистояти випадковим змінам ситуацій».

У типології особистостей злочинців виділяють: а) загальний тип злочинця; б) особистість злочинця певної категорії; в) особистість злочинця певного виду.

Ці градації відносяться між собою як загальне, особливе й одиничне. Вивчаючи злочинця, юридичні працівники досліджують його індивідуальність (одиничні, неповторні риси), його особливі риси (ті, які притаманні, наприклад, шахраям чи учасникам розбійних нападів) і загальні (ті риси, які наявні майже в усіх представників злочинного світу).

Типологія особистості злочинців проводиться на кількох підставах: залежно від ціннісно-орієнтаційної деформації особистості, за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості та на психорегулятивній підставі. Пояснимо типології особистості злочинців.

Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається не сформуванням у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які не лише впливали б на його поведінку, а й утримували від можливої протиправної поведінки у складних, часом конфліктних ситуаціях.

Антисоціальний тип (злісний) притаманний професійному злочинцю, який виявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, ці люди неодноразово скоювали злочини і мають стійкі підсвідомі кримінальні спонування.

Під час роботи необхідно зважати, що психологічний портрет правопорушника може бути як *узагальненим* (особистість насильницького злочинця, особистість корисливого злочинця тощо), так і *конкретизованим*, тобто характеризувати певну особу. У першому випадку метою його складання є створення загального уявлення про тип особистості злочинця; в другому – вироблення тактики пошуку конкретної особи та проведення з нею процесуальних дій.

Основні психологічні особливості підліткового віку – підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравада, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників. Підлітковий вік є найскладнішим перехідним етапом в людському житті, коли людина відзначається підвищеною вразливістю до всього того, що робить її дорослою. У цьому віці відбувається формування і розвиток моральних уявлень, понять і переконань, засвоєння моральних норм, цінностей, суспільних вимог до поведінки, у тому числі й правових норм.

До найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують *особистість злочинця відносяться*: соціально-психологічні особливості того чи іншого віку, рівень освіти, співвідношення пізнавального і морального моментів у процесі формування особистості, соціальний стан, характер праці, соціальна установка особистості.

Теми доповідей та рефератів:

1. Основні етапи формування антисоціальної поведінки.
2. Роль соціального і біологічного чинників у формуванні делінквентної поведінки.

3. Ознаки та показники соціальних відхилень.
4. Поняття девіантної поведінки та психологічна характеристика її різновидів.
5. Проблема антисоціальної поведінки неповнолітніх правопорушників.
6. Основні чинники виникнення та розвитку злочинної спрямованості у неповнолітніх.
7. Механізми формування злочинної поведінки неповнолітніх.

Література:

1. Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.;
2. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.;
3. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.;
4. Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник . 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 288 с.

Семінарське заняття № 8. ПСИХОЛОГІЯ ПОТЕРПІЛОГО

Навчальна мета заняття: ознайомлення з психологічною структурою злочинного діяння.

Навчальні питання:

1. Психологічна характеристика потерпілого.
2. Дослідження особистості потерпілого.
3. Психологічний аналіз показань потерпілого.
4. Облік віктимологічного фактора у показаннях потерпілого.
5. Віктимність як особистісна характеристика. Стокгольмський синдром.
6. Віктимність серед жінок та неповнолітніх.

Методичні вказівки

Суміжною з проблемою особистості злочинця (правопорушника) є проблема особистості й поведінки потерпілого, що давно цікавить юристів і психологів. Історично вона виникла як розробка прикладного напрямку для забезпечення потреб кримінально-процесуальної діяльності та попередження злочинів у межах кримінології. Порівняно недавно сформувався новий напрям вчення про жертву злочину – віктимологія, яка вивчає особистість і поведінку потерпілого як суб'єктивні чинники, що сприяють вчиненню злочинів, розробляє заходи профілактики. Юридична психологія об'єднує ці напрями та забезпечує практику відповідними рекомендаціями. Кримінальний закон не містить поняття потерпілого як суб'єкта правоохорони: він охороняє інтереси тих суб'єктів, проти прав яких спрямований злочин. Відповідно потерпілими є

особи, інтересам яких спричинена шкода безпосередньо злочином. У одних випадках це фізичні особи, в інших – юридичні особи, суспільство, держава в цілому. Потерпілий підлягає кримінальній відповідальності за надання неправдивих свідчень, хоча двозначність процесуального стану завжди залишає місце для сумнівів у його нейтральності до факту злочину, потребуючи перевірки інформації. Окрім того, певна категорія кримінальних справ може бути порушена лише за скаргою потерпілого, що теж створює певні утруднення у оцінці добропорядності деяких із них (практиці відомі випадки провокаційної поведінки, шантажу та вимагательства, неправдивих звинувачень тощо).

Існує ще один аспект впливу на вірогідність показань потерпілого – його власна вина у тому, що мало місце, спроби її втаємничити, применшити чи, принаймні, виправдати свою неприйнятну поведінку. У одних випадках потерпілий – дійсно невинувата жертва злочину, у інших – його поведінка не є бездоганною з моральних та правових позицій. У кримінальному праві немає поняття «вина потерпілого», воно є лише у цивільному праві. Зазначене передбачає усвідомлення потерпілим як фактичної сторони своїх дій, так і суспільної їх значимості, відображаючи негативне ставлення до правоохоронних інтересів. Факт визнання особи винною резюмує наступний розгляд цивільного позову, ускладнюючи вирішення проблеми. Поведінка потерпілого найчастіше являє суспільну небезпеку у вигляді професійного та іншого ризику, порушень правил безпеки на виробництві, правил перестороги при користуванні джерелами підвищеної небезпеки, безпосереднього джерела наступного експерсу оборони від його власних суспільно небезпечних, у тому числі злочинних, посягань, провокування стану сильного душевного хвилювання образами, насильством та іншим і вчинення злочину на цьому ґрунті. Злочин може спричинитись самим потерпілим, дії якого суспільно небезпечні, протиправні, а інколи – злочинні за своєю суттю. Отже, справжньою жертвою злочину з очевидністю може бути лише особа, поведінка якої не була віктимною, хоча таке визначення протирічить чинному закону. Різний характер поведінки потерпілого, позитивна чи негативна його спрямованість по-різному відображаються на суспільній небезпечності вчиненого злочину. Якщо при позитивній поведінці потерпілий є «невільною» жертвою злочину, то при негативній, коли характер і спрямованість власних дій усвідомлюються, повинні усвідомлюватись і їх наслідки. З одного боку, потерпілий може свідомо провокувати злочинні дії іншої особи щодо себе, розраховуючи на успіх, з іншого – його поведінка може лише об'єктивно сприяти вчиненню злочину (що він розуміє або ж навіть не здогадується). Загальновідомі такі факти «безвинних» дій потерпілого, за формою співпадаючих із суспільно небезпечними чи навіть злочинними, наприклад, захист від уявного посягання з перевищенням його меж.

Пропонувались різні класифікації потерпілих. *Найбільш вдалою є класифікація польського юриста Б. Холиста.* Вивчаючи роль потерпілого у генезисі убивств, він виділив: 1) осіб із «винною схильністю» – алкоголіків, наркоманів, повій, авантюристів за характером, схильних до невитриманої та

брутальної поведінки; 2) осіб із «невинною схильністю» – що стають жертвами через професійну приналежність (касири, водії таксі, працівники поліції та інші), через економічний стан (підприємці, бізнесмени чи, навпаки, утриманці); 3) випадкових осіб – таких, що опинились у криміногенній ситуації не з власної волі.

У сучасних умовах економічних перетворень у суспільстві з'являються раніш невідомі види злочинів: вимагательство із боку злочинних угруповань щодо дрібних та середніх підприємців (рекети), обман споживачів через збут низькосортної чи зовсім непридатної продукції, незаконне заволодіння житлом, викрадання людей із метою отримання викупу та інше. Підприємці часто попадають у залежність від кримінальних структур через вимушене маніпулювання статтями прибутків та видатків, укриття прибутків від оподаткування, про що стає відомо злочинним авторитетам; жертвами такого злочину, як заволодіння чужим майном, стають одинокі перестарілі громадяни, інваліди, душевно хворі, діти-сироти та інші громадяни, що не мають засобів для існування. Вже сформувались технології вчинення незаконних фінансових операцій (зокрема, фіктивних банкрутств), що стає можливим завдяки корумпованим зв'язкам між злочинцями та їх жертвами, з наступним зрошуванням економічної злочинності з загальнокримінальною.

Свідчення потерпілого – не тільки джерело доказів, а й засіб захисту його інтересів. Ставлення потерпілих до встановлення істини може бути різним: одні зацікавлені у цьому, інші прагнуть до часткового чи повного її приховування, для чого існує безліч причин та мотивів. Так чи інакше, потерпілий – особа, зацікавлена у вирішенні справи, що потребує врахування специфіки його особистості й поведінки до і в момент вчинення злочину, з'ясування обставин, які його безпосередньо стосуються. *Тому на його допиті слід звертати увагу на можливість наступних обставин:* 1) страху перед злочинцем і його оточенням, погроз, шантажу, умовлянь та підкупу з їх боку; 2) негативного ставлення до факту розслідування, правоохоронних органів у цілому через власну кримінальність; 3) властивостей особистості чи її стану, що утруднюють сприймання ситуації та її відтворення.

Віктимність – це досить стійка особистісна якість, що характеризує схильність індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин і активності соціального оточення, свого роду особистісна схильність опинятися жертвою в тих умовах взаємодії з іншими і впливу цих інших, які в цьому плані виявляються нейтральними, «безпечними» для інших особистостей.

В рамках сучасної психологічної науки, по суті справи, на «проблемному» перехресті юридичної та соціальної психології сформувалася область знання, яка визначається як віктимологія, тобто наука про поведінку жертви.

Віктимність досить жорстко корелює з неадекватно заниженою самооцінкою, з нездатністю, а часом і небажанням відстоювати власну позицію і брати на себе відповідальність за прийняття рішення в проблемних ситуаціях, з надлишковою готовністю приймати позицію іншого як безсумнівно вірну, з неадекватною, а іноді патологічною тягою до підпорядкування, з невиправданим

почуттям провини та інше.

Одним з найбільш відомих і яскравих прикладів вияву особистісної віктимності є, так званий, «стокгольмський синдром», який виражається в тому, що жертви на певному етапі емоційно починають переходити на бік тих, хто змусив їх страждати, починають співчувати їм, виступати на їхньому боці, іноді навіть проти своїх рятівників (наприклад, в ситуації захоплення заручників і спроб їх звільнити).

Особистісна віктимність досить часто актуалізується у формі відверто провокаційної поведінки потенційних жертв, при цьому часто ні в якій мірі не усвідомлюють того факту, що їх поведінкова активність, по суті, практично прямо підштовхує партнера або партнерів по взаємодії до насильства. Подібна поведінка особливо в екстремальних або просто неординарних ситуаціях є стимулом агресії перш за все з боку авторитарних особистостей. Незважаючи на те, що віктимність проявляється в самих різних сферах життєвої активності людей і сферах їх міжособистісної взаємодії, найбільш поглиблено ця проблематика досліджена в області сімейних контактів.

С. В. Ільїна виділила два найбільш небезпечних в цьому відношенні періоду розвитку. Проведене нею «порівняльне вивчення статистичних даних по внутрішньо-і позасімейних насильства показало, що середній вік жертв інцесту становить 6-7 років, тоді як середній вік потерпілих від зґвалтування значно вище – 13-14 років. Дошкільний і підлітковий вікові періоди є «віками ризику» щодо насильства. Жорстоке поводження або сексуальна травматизація в цей період найімовірніше нададуть куди більш руйнівний вплив, ніж в період відносної емоційно-особистісної стабільності.

Теми доповідей та рефератів:

1. Особливості спілкування представників різних юридичних професій з потерпілим.
2. Гендерний аспект віктимності особистості.
3. Психологічне дослідження особистості потерпілого та його віктимної поведінки.
4. Роль жертви у генезі злочину, її можливі міжособистісні зв'язки та стосунки зі злочинцем.
5. Психологічний аналіз показів потерпілого.
6. Віктимна поведінка як причина злочину.
7. Психологічний аналіз показів потерпілого.
8. Соціально-психологічні шляхи подолання віктимності.
9. Неповнолітні потерпілі.

Література:

1. Бочелюк В. В. Підготовка майбутнього психолога до запобігання віктимній поведінці дівчат-підлітків. автореферат... канд. психол. наук, спец.: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Харків: Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 2014. 20 с.;

2. Головкін Б. М. Віктимність як основна категорія віктимології. / *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 20. С. 6–13;
3. Кочура О. О. Правове регулювання участі педагога або психолога, а за необхідністю – лікаря при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього потерпілого. / *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 13. С. 77–82;
4. Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.;
5. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.;
6. Міцик Т. О. Особливості віктимної поведінки неповнолітніх з неблагополучних сімей. / *Право і безпека*. Харків, 2015. № 3. С. 142–146;
7. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.;
8. Судова медицина та психіатрія : навч. посіб. / Кікінчук В. В., Лозова С. М., Гусєва В. О. та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 184 с.;
9. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.;
10. Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник . 3-тє вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2019. 288 с.

Семінарське заняття № 9. Гендерний аспект впровадження принципу рівності в реалізації юридичної діяльності

Навчальна мета заняття: оволодіти знаннями про

Навчальні питання:

1. Визначення поняття гендеру та статі, їх взаємозв'язок.
2. Формування гендерної ідентичності.
3. Гендерні ролі, стереотипи та гендеау соціалізація.
4. Гендерні особливості професійної діяльності поліцейського
5. Гендерно зумовлене насильство.

Методичні вказівки

Гендер - це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Термін "гендер" виник у Великій Британії. У перекладі з англійської мови гендер буквально означає рід - чоловічий, жіночий, середній. Надалі це поняття почало означати соціо-статеві характеристики статі, на відміну від власне

біологічних (генетико-морфологічних, анатомічних, фізіологічних), - із властивими їй характеристиками способу життя, поведінки, намірів і прагнень.

Якщо *стать* задається природно, то *гендер* конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. *Гендер* характеризує осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації.

Гендер - досить складне поняття, оскільки розкриває багато-аспектний зміст явища. У науковій літературі воно вживається в кількох значеннях:

- гендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;
- гендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;
- гендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.
- *Сучасна гендерна теорія* - це система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей

Характеризуючи особистість, сучасна гендерна теорія, гендер охоплює такі компоненти:

- категорія статі, тобто належність до певної біологічної статі;
- гендерну ідентичність як особистісне сприйняття своєї статевої належності;
- гендерний шлюбний і репродуктивний, статуси як здійснення або нездійснення дозволеного та недозволеного виконання батьківських ролей;
- гендерну структуру особистості, тобто внутрішньо притаманні зразки соціально визнаних емоцій, організованих структурою сім'ї та батьківства;
- гендерні процеси як соціальні практики освіти, навчання, необхідних рольових реплік, що роблять поведінку гендерно прийнятною і включають розвиток гендерної ідентичності;
- гендерні переконання як сприйняття або несприйняття гендерної ідеології.

Поняття гендеру як соціально-психологічної статі людини визначається принаймні двома сферами детермінант:

- соціальними (сукупністю соціальних очікувань щодо гендерних ролей, норм і стереотипів)
- особистісними (уявленням людини про те, ким вона є).

Друга дуже тісно пов'язана з поняттям *ідентичності*.

Ідентичність - образ "Я", усвідомлення власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних і психологічних рис.

Рольова ідентичність - це ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій.

Людина може мати певну чітко визначену статеву ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність

гендерним ролям і стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам.

Оскільки гендерні ролі й стереотипи - це продукт суспільної історії, який містить соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого спільного з природою статі, то гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних і географічних) чинників, а не від біологічної природи людини.

З позицій трансакційного аналізу Е. Берна гендерна ідентичність визначається *життєвим сценарієм* людини. Згідно з теорією життєвих сценаріїв протягом життя людини здійснюється статево-рольове програмування чоловіків і жінок, тобто процес формування статевих та гендерних життєвих ролей особистості. Одними з основних елементів життєвого сценарію людини є сценарні заборони й директиви, які забороняють одні форми активності і приписують інші. Людина слідує цим заборонам і директивам, значна частина яких відповідає моделям гендерних ролей, не усвідомлюючи цього впливу.

У процесі такої гендерної соціалізації здійснюється певна деформація розвитку особистості, оскільки одні сторони особистості (що відповідають гендерним стереотипам) заохочуються й підсилюються, а інші (що таким стереотипам суперечать) - навпаки, забороняються та затримуються в розвитку. Починаючи з раннього дитинства дівчаток і хлопчиків примушують діяти за певним сценарієм, що пов'язано не лише з розвитком відповідних фемінних чи маскуліnnих рис, а й з життєвими виборами. Згідно з ними чоловіки й жінки обирають форми життєвого шляху, що відповідають гендерним стереотипам, а не особистісним потенціям, покликанню тощо.

Гендерно-рольова поведінка людини має свою історію. Гендерні ролі не виникають одразу з народженням дитини, вони розвиваються залежно від багатьох умов і чинників протягом людського життя. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. *Гендерно-рольова соціалізація* - це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям.

Від самого народження дитина потрапляє в соціальне оточення, яке задає безліч стереотипів гендерно-рольової поведінки. Змалку дитина чує від своїх батьків, вихователів: "Це не гарно, це не личить дівчинці (хлопчикові)"; "Не плач, хлопчики не плачуть! "; "Не бийся, дівчатка так не поведуться! ".

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Хлопчик у процесі гендерного розвитку стикається з численними проблемами, насамперед пов'язаними з визнанням в оточенні однолітків, з лідерством, суперництвом тощо. Якщо для дівчинки проблема лідерства

полягає в тому, що вона, з погляду суспільних стереотипів, не повинна до нього прагнути, то для хлопчика - навпаки. Суспільна думка змушує хлопчика вважати лідерство невіддільною цінністю свого буття. Чоловік, не реалізований у сфері лідерства, тією ж громадською думкою вважається менш компетентним, ніж чоловік з високим соціальним статусом, інколи - навіть невдахою. Особливі вимоги висуваються до чоловіка в сфері інтимних стосунків, наприклад, завжди мати потенцію (для порівняння - жінка таких проблем практично не має). Як результат усіх перерахованих проблем - безліч стресових ситуацій, у які потрапляє чоловік, внутрішні конфлікти, неврози, проблеми зі здоров'ям тощо.

Невідповідність суспільним нормам, що висуваються до гендерних ролей, та відповідним цінностям створює численні суперечності між Гендерними ролями людини, її Гендерною ідентичністю та соціальними очікуваннями до стандартів гендерних ролей. Такі суперечності проявляються як різноманітні *гендерно-рольові конфлікти особистості*.

Гендерно-рольовий конфлікт найчастіше відбувається як суперечність між суспільними стереотипами гендерної ролі (традиційними уявленнями) і реальними потребами людини. Наприклад, є стереотип, згідно з яким чоловіки повинні проявляти невисоку емоційність і самі справлятися з власними емоційними проблемами.

Теми доповідей та рефератів:

1. Гендерна ідентичність. Етапи в історії її вивчення.
2. Фемінізм і гендерна методологія
3. Виникнення фемінізму як соціального явища і теорії: історія, ідеї, ідеології,
4. Гендерна рівність. Позитивна дискримінація.
5. Відмінність між поняттями “стать” та “гендер”.

Література:

1. Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.;
2. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.;
3. Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Посіб. для підгот. до іспиту. Харків : Право, 2019. 192 с.;
4. Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2019. 288 с.
5. Шевченко Л. О., Романчик Т.С. Гендерні особливості ціннісних орієнтацій правоохоронців. Право і безпека. 2011. № 1 (33). С. 197-201. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_1/PB-1/PB-1_43.pdf;

6. Шевченко Л. О. Психологічні складові професійної самореалізації жінок-правоохоронців. Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 11 листопада 2011 р.). МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2011. С. 368-371.

4.Рекомендована література

Основна

- 1.Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посібн. К. : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
URI:https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/50_1-uridichna_psihologiya-Bocheluk.pdf.
- 2.Коновалова В., Шепітько В.Ю. Юридична психологія : підручник. -2-е видання. Харків. : Право, 2010. 240 с.
URI:https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.pdf?
3. Ніколаєнко С. О. Юридична психологія: навч. посібн. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. 145 с.
URI:https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/download/123456789/50590/6/Nikolaienko_Yurydychna_psykholohiia.pdf;jses

Додаткова

1. Гуменюк Л.Й. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ : навч. посіб. для курсантів та студ. вищ. навч. закл. системи МВС. Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 647 с.
URI:<http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/446>
- 2.Балабанова Л.М. Кондратова А.В. Формування правосвідомості в процесі професійного становлення особистості. *Право і безпека*, 2010. № 1 (33). С. 179-185.
URI:<http://repository.khpa.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/425>
- 3.Бишевец О. В. Тактико-психологічні засади пред'явлення для впізнання. Форум права, 2015. № 1. С. 24–31.
URI:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21S
- 4.Демиденко Н., Мовчан С. Вплив психологічного аспекту на формування корупційних нахилів громадян. *Протидія корупції : правове регулювання і практичний досвід*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 3 грудня 2021р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. С. 78-81.
URI:<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11227>
5. Демиденко Н.М. Гендерний паритет на українських землях у XIV-XVII ст.: права жінки у шлюбі. *Вісник національного університету міністерства оборон України*. 2023. №4. С.66-71.
URI:<http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/280098/276317>
6. Демиденко Н.М. Психологічні аспекти впливу засобів масової інформації в умовах війни : із досвіду Великої Британії. *Підготовка правоохоронців у системі МВС України в умовах воєнного стану* : зб. Наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 181-

183.

URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12565>

7. Медведєв В.С. Кримінальна психологія : Підручник. К.: Атіка, 2014. 368 с.

URI: [https://www.google.com/search?client=firefox-b-](https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%94%D0%B2+%D0%92.%D0%A1)[d&q=%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%94%D0%B2+%D0%92.%D0%A1](https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%94%D0%B2+%D0%92.%D0%A1)8. Ніколаєнко С., Ніколаєнко О. Аналіз взаємозв'язку адаптації з психічними станами людини. *Світогляд-Філософія-Релігія*, 2012. Вип. 3. С. 83-92.URI: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/58513>9. Ніколаєнко С.О. Особливості психологічної допомоги учасникам військових дій при посттравматичному стресовому розладі. *Світогляд-Філософія-Релігія*. Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2014. Вип. 7. С. 51-62.URI: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=bHsOUI4AAAAJ&hl=uk>10. Цимбалюк, В. І. Роль судово-психіатричної експертизи в питанні оцінки психічного стану особи. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 245-248.URI: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi>[bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=Chkup_2014_4_59](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=Chkup_2014_4_59)11. Черкашин А.І. Зарубіжний досвід виховання особистості працівника правоохоронних органів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*, 2011. Випуск 14. С. 246-253.URI: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2011_14/files/P1411_39.pdf.12. Шевченко Л. О., Романчик Т.С. Гендерні особливості ціннісних орієнтацій правоохоронців. *Право і безпека*. 2011. № 1 (33). С. 197-201.URI: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_1/PB-1/PB-1_43.pdf.

13. Яхно Т. П. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посіб. К.: ЦУЛ, 2012. 168 с.

URI: <https://resource.odmu.edu.ua/chair/download/111775/dEYMGvYf2oQMwrEwf0OHCw/Конфліктологія та теорія переговорів.pdf>

Нормативно-правові акти:

1. Закон України «Про Національну поліцію» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379).

URI: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page>.

2. Наказ МВС України «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України».

URI: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1769-12>.

3. Наказ МВС України «Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» затверджене від 26.01.2016 № 50.

URI: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16/paran10#n10>.

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України.

URI: <http://www.kmu.gov.ua>

2. Офіційний веб-сайт судової влади в Україні.

URI: <http://www.court.gov.ua/vscourt>

3.Офіційний веб-сайт Верховного Суду України.

URI:<http://www.scourt.gov.ua>

4.Офіційний веб-сайт Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільний і кримінальних справ.

URI:<http://www.sc.gov.ua>

5.Офіційний веб-сайт СБУ.

URI:<http://www.sbu.gov.ua>

6.Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України.

URI:<http://www.gp.gov.ua>

7.Офіційний сайт Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури.

URI:<http://www.vkka.gov.ua>

8.Офіційний веб-сайт сайт Національного центрального бюро Інтерполу в Україні.

URI:<http://www.icpo.centrmia.gov.ua>

9.Електронна бібліотека юридичної літератури «Правознавець»

URI:<http://www.pravoznavec.com.ua>